

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Довідник із застосування статті 2
Європейської конвенції
з прав людини

Право на життя

Оновлено 31 серпня 2018

Видавці або організації, які бажають повністю або частково перекласти і/або відтворити цей довідник у вигляді друкованого або електронного (в мережі Інтернет) видання, мають звертатись за адресою publishing@echr.coe.int для ознайомлення з умовами отримання дозволу.

Щодо будь-яких питань стосовно запланованого перекладу довідників з практики Суду просимо звертатись до документу [Traductions en cours](#).

Цей довідник був укладений Дослідницьким і бібліотечним відділом Дирекції юрисконсульта і не є обов'язковим для Суду. Роботу над першим варіантом тексту було завершено 31 січня 2017 року; до нього можуть бути внесені редакційні зміни.

Цей текст було завершено 31 грудня 2017 року і до нього регулярно вноситимуться зміни. Це оновлення було завершено 31 серпня 2018 року.

Довідники з практики Суду можна завантажити за наступною адресою: <www.echr.coe.int> (Jurisprudence – Analyse jurisprudentielle – Guides sur la jurisprudence). Щодо інформації стосовно нових видань просимо перевірити рахунок Суду у Twitter: <https://twitter.com/echrpublication>.

Цей переклад оприлюднено за угодою із Радою Європи і Європейським судом з прав людини і відповідальність за нього несе виключно перекладач.

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2018 рік

Зміст

Передмова	5
I. Загальні міркування	6
A. Тлумачення статті 2	6
B. Зобов'язання держави, що впливають зі статті 2	6
C. Застосування статті 2, якщо заявнику загрожує смерть	6
II. Захист життя.....	7
A. Характер позитивних зобов'язань держави	8
B. Обсяг позитивних зобов'язань держави	8
C. Захист життя за різних обставин	9
1. Захист від застосування сили, що спричинило смертельні наслідки, з боку осіб, які не є представниками держави	9
2. Захист осіб від самих себе	10
3. Захист осіб від екологічних або техногенних катастроф.....	11
4. Захист осіб у сфері охорони здоров'я.....	12
a. Широкі верстви населення.....	12
b. Особи, позбавлені свободи, і уразливі особи, які перебувають під опікою держави.....	14
5. Захист осіб у разі нещасних випадків	15
D. Часові межі	16
1. Початок життя.....	16
2. Питання, пов'язані із завершенням життя	17
a. Евтаназія	17
b. Припинення лікування, що підтримує життєво важливі функції.....	17
III. Заборона умисного позбавлення життя	18
A. Смертна кара	18
1. Тлумачення статті 2 § 1 Конвенції у світлі Протоколів №№ 6 і 13 до Конвенції	18
2. Відповідальність держави на підставі статті 2 у питаннях екстрадиції і видворення .	18
B. Застосування сили, що спричиняє смертельні наслідки, представниками держави	19
1. Оцінка сукупності доказів.....	19
a. Рівень доказування	20
b. Обов'язок доказування.....	20
2. Захист осіб від застосування сили, що спричиняє смертельні наслідки, представниками держави.....	21
a. Правова база	21
b. Навчання і підбір державних посадових осіб.....	21
c. Приклади.....	22
3. Виняткові випадки, коли дозволене застосування сили	22
a. Стандарти безпеки, що мають застосовуватись.....	23
b. Загальний підхід.....	23
i. Дії представників держави.....	23
ii. Підготовка операції і контроль за нею	24
iii. Приклади	24
C. Особливі проблеми.....	25

1. Смерть, настання якої було прискорене застосуванням особливих прийомів здійснення арешту	26
2. Смерть в ув'язненні	26
3. Позасудові страти	26
4. Військові операції і операції з підтримання безпеки	27
5. Зникнення	28
а. Презумпція смерті	28
б. Відповідальність держави за презюмовану смерть	28
с. Відповідальність держави за захист права на життя	29
6. Вбивство, скоєне представниками держави як приватними особами	29
II. Процесуальні зобов'язання	29
A. Обсяг процесуальних зобов'язань	30
B. Взаємозв'язок між матеріальним і процесуальним аспектами	30
C. Мета розслідування	31
D. Форма розслідування	31
E. Характер і ступінь контролю	31
F. Критерії вимог до розслідування	32
1. Незалежність	32
2. Належний характер	33
3. Характер і ступінь ретельності	34
4. Контроль громадськості і залучення рідних	35
G. Питання, що стосуються кримінального переслідування і санкцій	36
H. Відновлення процесуального зобов'язання	37
I. Розслідування злочинів, скоєних з мотиву ненависті	38
J. Процесуальні зобов'язання у транскордонних справах	38
K. Процесуальні зобов'язання за смерть чи тяжкі поранення, скоєні через недбалість	39
1. Загальні принципи	39
2. Приклади	41
а. Скарги на медичну недбалість	41
б. Нещасні випадки	42
Перелік цитованих справ	43

Передмова

Цей довідник є складовою серії довідників з практики Європейського суду з прав людини (далі - «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд»), опублікованих цим Судом для інформування фахівців з права щодо постановлених ним засадових рішень. З цією метою у довіднику проаналізовано і підсумовано практику Суду стосовно статті 2 Європейської конвенції з прав людини (далі «Конвенція» або «Європейська конвенція») станом на 31 серпня 2018 року. Читач знайде у ньому ключові принципи, напрацьовані у цій галузі, а також відповідні прецеденти.

Процитовані рішення Суду були обрані поміж визначними, важливими і/або останніми рішеннями щодо суті і щодо прийнятності*.

Рішення Суду не лише розглядають проблеми у заявах, з якими до нього звернулись, але й допомагають у значно ширшому обсязі висвітлювати, захищати і розвивати положення Конвенції; ці рішення допомагають також державам дотримуватись зобов'язань, котрі вони взяли на себе як держави-учасниці Конвенції (*Ірландія проти Сполученого Королівства*, 18 січня 1978 року, § 154, série A № 25 і, поміж останніх рішень, *Jeronovičs проти Латвії* [ВП], № 44898/10, § 109, CEDH 2016).

Тож запроваджена Конвенцією система має на меті задля громадського інтересу вирішувати питання, що стосуються правопорядку, вдосконалюючи таким чином норми захисту прав людини і напрацьовуючи у цій галузі практику для всього загалу держав-учасниць Конвенції (*Konstantin Markin промучу Росії* [ВП], № 30078/06, § 89, CEDH 2012). Зокрема, Суд підкреслював роль Конвенції як «конституційного документу у європейському правопорядку» у галузі прав людини (*Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi промучу Ірландії* [ВП], № 45036/98, § 156, CEDH 2005-VI).

Цей довідник містить посилання за ключовими словами для кожної цитованої статті Конвенції або додаткових Протоколів до неї. Юридичні питання, порушені у кожній справі, узагальнені у [Переліку ключових слів](#), складеному на основі тезаурусу, який містить терміни, безпосередньо взяті (переважно) з тексту Конвенції і Протоколів до неї.

[База даних HUDOC](#) практики Суду дозволяє здійснювати пошук за ключовими словами, завдяки чому ви зможете знайти підбірку документів з подібним юридичним змістом (мотивування і висновки Суду у кожній справі підсумовані за ключовими словами). Ключові слова до кожної справи містяться у довідковій картці документу. Усі необхідні пояснення можна знайти у [посібнику з користування HUDOC](#).

---

* Гіперпосилання на справи, цитовані у електронній версії даного довідника, відсилають до тексту англійською або французькою мовою (дві офіційні мови Суду), постановленого Судом рішення щодо суті або щодо прийнятності або до рішень чи висновків Європейської комісії з прав людини («Комісії»). Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(déc.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата. «Неостаточні» на момент даного оновлення рішення палати, у розумінні статті 44 Конвенції, позначені у переліку зірочкою (*)

I. Загальні міркування

Стаття 2 Конвенції

- « 1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.
2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:
- a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
  - b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
  - c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. »

Ключові слова у HUDOC

Вислання (2) – Екстрадиція (2) – Позитивні зобов'язання (2)

Життя (2-1) – Смертна кара (2-1); Передбачений законом (2-1); Доступність (2-1); Передбачуваність (2-1); Гарантії проти зловживань (2-1); Уповноважений суд (2-1) – Ефективне розслідування (2-1)

Застосування сили (2-2) – Виключно необхідне (2-2); Захист від незаконного насильства (2-2); Здійснювати законний арешт (2-2); Запобігання втечі (2-2); Придушення заворушення або повстання (2-2)

A. Тлумачення статті 2

1. Здійснюючи тлумачення, Суд має керуватись тим, що предмет і мета Конвенції, як засобу захисту людей, вимагають розуміти і застосовувати її положення у спосіб, який робить їх вимоги конкретними і дієвими (*McCann і Інші проти Сполученого Королівства*, § 146).
2. Стаття 2 фігурує поміж засадових статей Конвенції, і в мирний час не дозволений жоден відступ від неї у розумінні статті 15. Разом зі статтею 3, вона закріплює одну з основоположних цінностей демократичних суспільств, котрі об'єднані у Раду Європи (*Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 174). З огляду на це, вона має бути предметом строгого тлумачення (*McCann і Інші проти Сполученого Королівства*, § 147).

B. Зобов'язання держави, що впливають зі статті 2

3. Стаття 2 містить два матеріальні зобов'язання: загальне зобов'язання захистити право на життя за допомогою закону і заборону умисного заподіяння смерті, обмежене вичерпним переліком винятків (*Boso проти Італії* (déc.)). З огляду на основоположний характер, ця стаття містить також процесуальне зобов'язання здійснити ефективне розслідування заяв про порушення її матеріального аспекту (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 229).

C. Застосування статті 2, якщо заявнику загрожує смерть

4. Суд неодноразово підкреслював, що стаття 2 Конвенції може застосовуватись навіть у тому випадку, коли особа, яка вважає себе потерпілою від порушення права на життя, не померла.

Зокрема, Суд постановив, що за виняткових обставин, які визначаються такими чинниками, як ступінь і різновид застосованої сили, а також характер поранень, застосування сили з боку представників держави може, не спричиняючи смерть, становити порушення статті 2 Конвенції, якщо їхня поведінка за своєю сутністю створює серйозну загрозу для життя заявника, навіть тоді, коли йому вдається вижити (*Makaratzis проти Греції* [ВП], § 55, *Soare і Інші проти Румунії*, §§ 108-109, і *Trévalet проти Бельгії*, §§ 55-61). В усіх інших справах, коли особи зазнавали нападу або жорстокого поводження з боку представників держави, їхні скарги вивчались переважно у світлі статті 3 Конвенції (*Makaratzis проти Греції* [ВП], § 51, *İlhan проти Туреччини* [ВП], § 76). Якщо заявникам вдалось пережити потенційно смертельний напад з боку осіб, що не пов'язані з державою, Суд використовує підхід, подібний до того, який застосовується у випадку застосування сили з боку представників держави (*Yotova проти Болгарії*, § 69).

5. Суд вважає, що скарги осіб, які страждають на тяжкі хвороби, також підпадають під статтю 2 Конвенції, якщо, з огляду на обставини, може бути порушене питання про відповідальність держави (*L.C.B. проти Сполученого Королівства*, §§ 36-41, щодо заявниці, хворої на лейкемію, *G.N. і Інші проти Італії*, щодо заявників, хворих на гепатит, потенційно смертельну хворобу, *Hristozov і Інші проти Болгарії*, щодо заявників, хворих на різні форми раку у завершальній стадії, *Oyal проти Туреччини*, у якій заявника було інфіковано вірусом ВІЛ, що ставило під загрозу його життя, і, *a contrario*, *Brincat і Інші проти Мальти*, § 84, у якій Суд вирішив, що стаття 2 не застосовується до заявників, колишніх працівників державної судноремонтної верфі, які зазнавали дії азбесту, оскільки стан їхнього здоров'я не вказував на беззаперечні симптоми діагностування рідкісної форми раку, пов'язаної з впливом азбесту, і не становив загрозу для життя).

6. Суд також розглядав щодо суті скарги, сформульовані на підставі статті 2 тими особами, які стверджували, що їхньому життю загрожує небезпека, і хоча жоден подібний ризик ще не став дійсним, проте вони були переконані, що їхньому життю загрожує реальна небезпека (*R.R. і Інші проти Угорщини*, §§ 26-32, у якій заявники скаржились на те, що їх виключили з програми захисту свідків, і, *a contrario*, *Selahattin Demirtaş проти Туреччини*, §§ 30-36, у якій заявник стверджував, що оприлюднена у пресі стаття спричинила загрозу для його життя).

7. Також у справах, що стосуються потенційно смертельних нещасних випадків (*Alkin проти Туреччини*, § 29; *Çakmakçı проти Туреччини* (déc.), § 32; *Ferges проти Хорватії*, §§ 21-24; *Kotelnikov проти Росії*, § 98; *Cavit Tınarlıoğlu проти Туреччини*, § 67) або екологічних катастроф (*Kolyadenko і Інші проти Росії*, § 155), Суд розглядав на підставі статті 2 Конвенції скарги заявників, які, на щастя, вижили.

II. Захист життя

Стаття 2 § 1 Конвенції

« 1. Право кожного на життя охороняється законом. (...) »

Ключові слова у HUDOC

Позитивні зобов'язання (2) – Життя (2-1)

А. Характер позитивних зобов'язань держави

8. Стаття 2 § 1 примушує державу не лише утримуватись від умисного чи протиправного спричинення смерті, але й вживати необхідних заходів для захисту життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією (*Centre de ressources juridiques au nom de Valentin Câmporeanu проти Румунії* [ВП], § 130). Загалом, це позитивне зобов'язання має дві складові: а) запровадити нормативно-правову базу і б) вживати практичних превентивних заходів.

В. Обсяг позитивних зобов'язань держави

9. Суд вважає, що покладене статтею 2 на державу позитивне зобов'язання вживати необхідних заходів для захисту життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією, застосовується у рамках будь-якої діяльності, незалежно від того, чи є вона публічною, якщо вона може стосуватись права на життя (*Centre de ressources juridiques au nom de Valentin Câmporeanu проти Румунії* [ВП], § 130).

10. Так Суд вирішив, що стаття 2 передбачає позитивні зобов'язання у різних галузях, наприклад:

- охорона здоров'я (*Calvelli i Ciglio проти Італії* [ВП] ; *Vo проти Франції* [ВП]) ;
- небезпечна діяльність, зокрема, техногенні чи екологічні катастрофи (*Öneryıldız проти Туреччини* [ВП] ; *Boudaïeva i Інші проти Росії*; *Kolyadenko i Інші проти Росії* ; *Brincat i Інші проти Мальти*; *M. Özel i Інші проти Туреччини*) ;
- нещасні випадки на борту судна (*Leray i Інші проти Франції* (déc.)) або у поїзді (*Kalender проти Туреччини*), на будівництві (*Pereira Henriques проти Люксембургу*), на ігровому майданчику (*Koceski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія* (déc.), § 26), або ж у шкільному закладі (*Ilbeyi Ketaloglu i Meriye Ketaloglu проти Туреччини*) ;
- безпека дорожнього руху (*Rajkowska проти Польщі* (déc.) ; *Anna Todorova проти Болгарії*) ; служби невідкладної допомоги (*Furdik проти Словаччини* (déc.)), або ж водолазні роботи на великій глибині (*Vilnes i Інші проти Норвегії*) ;
- лікування і медична допомога для уразливих осіб, які утримуються у закритих державних закладах (*Nencheva i Інші проти Болгарії*; *Centre de ressources juridiques au nom de Valentin Câmporeanu проти Румунії* [ВП]) ;
- якщо держава не здійснює належної охорони території, замінованої військовими (*Raşa i Erkan Erol проти Туреччини*; *Albekov i Інші проти Росії*), або ж території, на якій проводились обстріли, і залишались боєприпаси, що не вибухнули (*Oruk проти Туреччини*), або ж якщо держава не вживає негайних дій у випадку зникнення осіб за обставин, що становлять загрозу для життя (*Osmanoğlu проти Туреччини*; *Dodov проти Болгарії*).

11. У справі, у якій чоловік заявниці загинув через те, що на нього на території лікарняного закладу впало дерево, Суд вирішив, що покладене на державу зобов'язання захищати право на життя зобов'язує її вживати розумних заходів, спрямованих на гарантування безпеки осіб, які перебувають у громадських місцях (*Ciechońska проти Польщі*, § 67).

12. Водночас Суд неодноразово підкреслював, що статтю 2 Конвенції не можна тлумачити як таку, що гарантує кожній особі абсолютний рівень безпеки за будь-якої життєдіяльності, що становить ризик порушення права на життя, зокрема, якщо відповідна особа певною мірою відповідальна за нещасний випадок, який спричинив для неї невинуватну загрозу (*Molie проти Румунії* (déc.), § 44; *Koseva проти Болгарії* (déc.); *Gökdemir проти Туреччини* (déc.), § 17 ; *Çaktak проти Туреччини* (déc.)).

С. Захист життя за різних обставин

13. Як зазначалось вище, позитивні зобов'язання держави з'являються за різних обставин, наприклад, як наведено далі.

1. Захист від застосування сили, що спричинило смертельні наслідки, з боку осіб, які не є представниками держави

14. Суд вирішував, що стаття 2 Конвенції за певних чітко визначених обставин породжує позитивне зобов'язання державних органів вживати практичних превентивних заходів, спрямованих на захист особи, життя якої опинилось під загрозою внаслідок злочинних діянь інших осіб (*Osman проти Сполученого Королівства*, § 115; *Branko Tomašić і Інші проти Хорватії*, § 50).

15. Водночас, не забуваючи ні про труднощі, з якими у сучасному суспільстві стикається поліція у своїй діяльності, ні про вибір оперативних заходів з огляду на пріоритетність цілей і наявні ресурси, позитивне зобов'язання вживати конкретних заходів слід тлумачити так, щоб не покладати на державні органи непосильний або надмірний тягар. Тому не кожна передбачувана загроза для життя зобов'язує державні органи, з точки зору Конвенції, вживати конкретних заходів, спрямованих на запобігання її втіленню (*Osman проти Сполученого Королівства*, § 116; *Choreftakis і Choreftaki проти Греції*, § 46).

16. У зв'язку з цим Суд бере також до уваги необхідність переконатись у тому, що поліція здійснює своє повноваження з викорінення і запобігання злочинності, повною мірою залишаючись у правовому руслі, а також дотримуючись інших гарантій, які у законний спосіб обмежують обсяг її діяльності з розслідування злочинів і передання правопорушників до рук правосуддя, включно з гарантіями, наведеними у статтях 5 і 8 Конвенції (*Osman проти Сполученого Королівства*, § 116).

17. Для існування позитивного зобов'язання необхідно встановити, що на той час державні органи знали чи мали знати, що життя однієї чи багатьох осіб потрапило під реальну і негайну загрозу через злочинні діяння третіх осіб, і що ці органи не вжили, у рамках наданих їм повноважень, тих заходів, які, з точки зору здорового глузду, безсумнівно усунули б цей ризик (*Mastromatteo проти Італії* [ВП], § 68; *Paul і Audrey Edwards проти Сполученого Королівства*, § 55).

18. На думку Суду, заявникові достатньо довести, що державні органи не зробили все, чого від них можна було розумно очікувати, аби перешкодити втіленню очевидного і негайного ризику для життя, про який вони знали чи мали знати. У даному випадку йдеться про питання, відповідь на яке залежить від сукупності усіх обставин конкретної справи (*Osman проти Сполученого Королівства*, § 116).

19. Наприклад, у наступних випадках Суд вирішував, що держава була зобов'язана вживати практичних превентивних заходів, спрямованих на захист однієї чи багатьох осіб, яких заздалегідь можна було визначити як потенційні мішені для заповідання смерті:

- вбивство особи, яка перебувала під вартою (*Paul і Audrey Edwards проти Сполученого Королівства*, § 57);
- сімейне насилля (*Branko Tomašić і Інші проти Хорватії*, §§ 52-53; *Oruz проти Туреччини*, § 129);
- вбивство свідка у кримінальному провадженні (*Van Colle проти Сполученого Королівства*, § 88);
- вбивство у зоні збройного конфлікту (*Kılıç проти Туреччини*, § 63; *Mahmut Kaça проти Туреччини*, § 88);

- вбивство призовника під час проходження ним військової служби (*Yabansu і Інші проти Туреччини*, § 91).

20. Суд також застосовував наведені вище принципи у випадках, коли існувало зобов'язання загального захисту населення за певних точно визначених обставин, наприклад:

- вбивство, скоєне засудженою особою, яка отримала дозвіл тимчасово залишити місце позбавлення волі або утримувалась за режимом неповного обмеження волі (*Mastromatteo проти Італії* [ВП], § 69) ;
- вбивство, скоєне особою, яку було визнано винною у вбивстві і було звільнено умовно-достроково (*Choreftakis і Choreftaki проти Греції*, §§ 48-49) ;
- вбивство, скоєне поліцейським у неслужбовий час (*Gorovenky і Bugara проти України*, § 32) ;
- умисне вбивство адвоката, скоєне психічно хворим чоловіком її клієнтки (*Bljakaj і Інші проти Хорватії*, § 121) ;
- вбивства, скоєні під час широкомасштабного захоплення заручників терористами (*Tagayeva і Інші проти Росії*, §§ 482-492; *a contrario*, *Finogenov і Інші проти Росії* (déc.), § 173).

2. Захист осіб від самоскалічення

21. Суд постановив, що за певних чітко визначених обставин стаття 2 може покладати на державні органи позитивне зобов'язання вживати практичних превентивних заходів, щоб захистити особу від себе самої (*Renolde проти Франції*, § 81).

22. Зокрема, особи, позбавлені свободи, перебувають в уразливому становищі, і державні органи зобов'язані їх захищати (*Keenan проти Сполученого Королівства*, § 91). Також пенітенціарні служби повинні виконувати свої завдання у спосіб, сумісний з правами і свободами відповідної особи. Може бути вжито загальних і запобіжних заходів задля зменшення ризику самоскалічення, не порушуючи при цьому особисту автономію. Стосовно того, чи слід вживати суворіших заходів щодо певної особи, позбавленої свободи, і чи розумно такі заходи застосовувати, то це залежить від усіх обставин справи (*Renolde проти Франції*, § 83).

23. Керуючись подібними міркуваннями щодо осіб, які перебувають на загальнообов'язковій військовій службі, Суд підкреслив, що вони, як і особи позбавлені свободи, перебувають під контролем виключно тих державних органів, котрі зобов'язані їх захищати (*Beker проти Туреччини*, §§ 41-42 ; *Mosendz проти України*, § 92).

24. Психічно хворі вважаються особливо уразливою групою, яку потрібно захищати від самоскалічення (*Renolde проти Франції*, § 84).

25. Зрештою, вирішуючи питання про наявність позитивного зобов'язання у випадку, коли згаданий ризик походить від самої зацікавленої особи, наприклад, у випадку скоєння самогубства в умовах позбавлення свободи, необхідно встановити, що державні органи на той час знали чи повинні були знати, що життя конкретної особи знаходилось під дійсною і негайною загрозою, і що, в такому випадку, вони не вжили в межах наданих їм повноважень тих заходів, які, з точки зору здорового глузду, безсумнівно усунули б цей ризик (*Younger проти Сполученого Королівства* (déc.)).

26. До того ж, Суд нагадує, що зобов'язання захищати здоров'я і добробут ув'язнених осіб чітко передбачає зобов'язання захищати від будь-якої передбачуваної небезпеки життя затриманих і заарештованих осіб (*Eremiášová в Pechová проти Республіки Чехія* (переглянуте), § 117 ; *Keller проти Росії*, § 88).

27. Зобов'язання вживати практичних превентивних заходів виникає переважно у наступних сферах:

- затримання або досудовий арешт як запобіжний захід (*Troubnikov проти Росії; Akdoğdu проти Туреччини; De Donder і De Clippel проти Бельгії; Ketreb проти Франції; Volk проти Словенії; Mitić проти Сербії; Keller проти Росії*);
- загальнообов'язкова військова служба (*Kılıç і Інші проти Туреччини; Ataman проти Туреччини; Perevedentsevy проти Росії; Malik Babayev проти Азербайджану*);
- добровільне чи примусове перебування у закритій психіатричній лікарні (*Reynolds проти Сполученого Королівства; Hiller проти Австрії*).

28. У справі, в якій дружина заявника підпалила себе на знак протесту проти примусового виселення, Суд вирішив, що у випадку, коли особа погрожує скоїти самогубство, і державні посадові особи це бачать і знають, тим паче, якщо ця погроза є емоційною реакцією безпосередньо на дії і вимоги представників держави, то вони повинні з усією серйозністю поставитись до цієї погрози як до неминучої небезпеки для життя цієї особи, якою б несподіваною не була ця погроза. У подібному випадку, коли представники держави заздалегідь знають про існування такої загрози, стаття 2 покладає на них позитивне зобов'язання стати на перешкоді втіленню подібної погрози, вживаючи усіх засобів, які, з огляду на обставини, є розумними і реальними (*Mikayil Mammadov проти Азербайджану, § 115*).

3. Захист осіб від екологічних або техногенних катастроф

29. У сфері промислової діяльності, яка за своїм характером вважається небезпечною, Суд робить особливий наголос на нормативно-правовому регулюванні, пристосованому до особливостей певної діяльності, зокрема, стосовно ризику, який вона може становити для людського життя. Суд вважає, що нормативно-правова база має регулювати надання дозволу, запуск, експлуатацію, безпеку і контроль за згаданою діяльністю, а також вимагати від усіх осіб, яких вона стосується, вжиття практичних заходів, здатних забезпечити дієвий захист осіб, життя яких може опинитись під загрозою небезпеки, невід'ємної від даної сфери.

30. Поміж превентивних заходів особливо важливим є право громадськості бути поінформованою, як воно є усталеним у практиці органів, заснованих відповідно до Конвенції, і, водночас, у даному випадку нормативно-правова база повинна передбачати належні процедури, котрі беруть до уваги технічні аспекти згаданої діяльності і дозволяють встановити недоліки й помилки, яких могли припуститись відповідальні особи на різних рівнях (*Öneriildiz проти Туреччини* [ВП], § 90 ; *Boudaïeva і Інші проти Росії, § 132 ; Kolyadenko і Інші проти Росії, § 159*).

31. Стосовно вибору конкретних і особливих заходів Суд неухильно нагадує, що у випадку, коли Держава-учасниця повинна вжити позитивних заходів, то їх вибір в принципі належить до її можливості розсуду. З огляду на різноманітність засобів, здатних гарантувати захищені Конвенцією права, той факт, що відповідна держава не вжила певного заходу, передбаченого її внутрішнім правом, не перешкоджає виконанню нею свого позитивного зобов'язання у інший спосіб. У зв'язку з цим не можна покладати на державні органи нерозумний або надмірний тягар, ігноруючи те, що вони мають робити оперативний вибір з огляду на пріоритети і наявні ресурси; як неодноразово постановляв Суд, це належить до широкої можливості розсуду, яка має бути надана державі у складних соціальних і технічних питаннях (*Boudaïeva і Інші проти Росії, §§ 134-135 ; Vilnes і Інші проти Норвегії, § 220 ; Brincat і Інші проти Мальти, § 101*).

32. Суд вітає, коли держава-відповідач виконує своє позитивне зобов'язання, беручи до уваги особливі обставини справи, такі як відповідність дій чи бездіяльності державних органів до внутрішньодержавного права, процес ухвалення рішень на національному рівні, що

передбачає здійснення належних досліджень і вивчень, а також складність питання, особливо, якщо задіяно захищені Конвенцією конкуруючі інтереси. Обсяг позитивних зобов'язань, покладених на державу з огляду на особливі обставини, залежить від походження небезпеки і від ступеню можливості зменшити (*Boudaïeva і Інші проти Росії*, §§ 136-137 ; *Kolyadenko і Інші проти Росії*, § 161).

33. Якщо держава веде чи організовує небезпечну діяльність або ж дозволяє її, то вона має перевірити за допомогою достатнього правового регулювання і контролю, щоб ризики було зменшено до розумного мінімуму (*Mučibabić проти Сербії*, § 126). Якщо така діяльність все ж спричиняє шкоду, то це становитиме порушення позитивних зобов'язань держави лише у тому випадку, коли правове регулювання або контроль були недостатніми, а не тоді, коли шкоду було спричинено внаслідок недбалості певної особи або ж низки нещасливих подій (*Stoyanovi проти Болгарії*, § 61).

34. У випадку екологічних катастроф, над якими держава не здійснює жодного контролю, її зобов'язання превентивно вжити практичних заходів полягає у вжитті дій, які посилюють її спроможність долати ці згубні і неочікувані природні явища (*M. Özel і Інші проти Туреччини*, § 173).

35. Провівши аналіз, Суд за наступних обставин дійшов висновку про недотримання державою-відповідачем свого зобов'язання захищати осіб від екологічних і техногенних катастроф:

- Смерть, спричинена випадковим вибухом на сміттєзвалищі поблизу бідонвіля (*Öneryıldız проти Туреччини* [ВП]) ;
- Втрати людських життів, спричинені передбачуваною селлю, через те, що державні органи не запровадили політику містобудування і рятувальних робіт (*Boudaïeva і Інші проти Росії*) ;
- Серйозний ризик для життя внаслідок раптових великих повеней, спричинених терміновим широкомасштабним спуском води із водосховища (*Kolyadenko і Інші проти Росії*) ;
- Смерть, спричинена тривалим контактом із азбестом на державній суднобудівельній верфі (*Brincat і Інші проти Мальти*).

36. Натомість у справі *Vilnes і Інші проти Норвегії*, що стосувалась осіб, які стали інвалідами внаслідок водолазних операцій, у тому числі й випробувальних, що провадились водолазними компаніями на замовлення нафтовидобувних компаній, які здійснювали буріння норвезького континентального шельфу, Суд вирішив, що, з огляду на довгий перелік заходів, держава-відповідач намагалась гарантувати захист здоров'я і безпеки водолазів, котрих залучали до глибинних операцій у Північному морі. Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 2 Конвенції.

4. Захист осіб у сфері охорони здоров'я

а. Широкі верстви населення

37. У сфері охорони здоров'я позитивні зобов'язання вимагають від держав запровадження нормативно-правової бази, що зобов'язувала б лікарні, як приватні, так і державні, вживати заходів, необхідних для захисту життя хворих (*Calvelli і Ciglio проти Італії* [ВП], § 49 ; *Vo проти Франції* [ВП], § 89 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 166).

38. У цьому випадку зобов'язання держав-учасниць запровадити нормативно-правову базу слід розуміти в широкому значенні, тобто як таке, що включає обов'язок зробити так, аби запроваджена нормативно-правова база належно функціонувала. Тож держави повинні також

вживати необхідних заходів, аби забезпечити імплементацію прийнятих ними правових норм, зокрема заходів із контролю і застосування (*Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 190).

39. Водночас, питання щодо того, чи держава не виконала своє зобов'язання запровадити нормативно-правову базу, вимагає конкретної, а не абстрактної оцінки стверджуваних упущень. Тому сам факт, що нормативно-правова база є певною мірою недосконалою, не є достатнім, аби становити проблему з точки зору статті 2 Конвенції. Необхідно ще й довести, що цей недолік зашкодив пацієнту (*Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 188).

40. Навіть якщо буде встановлено медичну недбалість, Суд зазвичай робить висновок про порушення матеріального аспекту статті 2 лише тоді, коли чинна нормативно-правова база не захищала належним чином життя пацієнта (*Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 187). У зв'язку з цим Суд вважає, що у випадку, коли держава-учасниця ухвалила правові положення, необхідні для забезпечення високого рівня професійності медичних працівників і гарантування захисту життя пацієнтів, не можна вважати, що такі питання, як неправильна оцінка з боку медичного працівника або, зокрема, неналежна співпраця між медичними працівниками у лікуванні даного пацієнта, є самі по собі достатніми, аби зобов'язати державу-учасницю звітуватись на підставі позитивного зобов'язання захищати життя, покладеного на неї відповідно до статті 2 Конвенції (*Powell проти Сполученого Королівства* (déc.); *Dodov проти Болгарії*, § 82 ; *Kudra проти Хорватії*, § 102 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 187).

41. Водночас, не виключено, що дії і бездіяльність державних органів у рамках державної політики з охорони здоров'я можуть за певних обставин спричинити їхню відповідальність з точки зору матеріального аспекту статті 2 (*Powell проти Сполученого Королівства* (déc.)), і що питання може постати під кутом статті 2 Конвенції, коли буде доведено, що влада держави-учасниці поставила життя особи у небезпеку, відмовивши їй у наданні медичної допомоги, яку зобов'язалась надавати всьому населенню (*Kınp проти Туреччини* [ВП], § 219 ; *Hristozov і Інші проти Болгарії*, § 106).

42. У двох виняткових випадках Суд визнав, що мала місце відповідальність держави за матеріальними положеннями статті 2 через дії і бездіяльність медичних закладів: по-перше, коли для життя пацієнта була умисно створена загроза через те, що йому відмовили у доступі до життєво важливої невідкладної медичної допомоги (*Mehmet Şentürk і Bekir Şentürk проти Туреччини*), і, по-друге, коли пацієнт не мав доступу до життєво важливої невідкладної медичної допомоги через системний чи організаційний безлад у лікарняних відділеннях, і що влада знала чи мала знати про цей ризик, але не вжила заходів, необхідних для того, аби стати на перешкоді його втіленню, таким чином ставлячи під загрозу життя пацієнтів загалом і конкретного пацієнта зокрема (*Aydoğdu проти Туреччини*).

43. На думку Суду, щоб зробити висновок про відмову у доступі до життєво важливої невідкладної медичної допомоги, необхідно, щоб були наявні в сукупності наступні обставини:

- По-перше, потрібно, щоб дії і бездіяльність медичних закладів виходили за межі звичайної помилки чи медичної недбалості, тобто ці установи всупереч своїм професійним зобов'язанням відмовили пацієнту у невідкладній медичній допомозі, беззаперечно знаючи, що це становить загрозу для життя пацієнта;
- По-друге, для того, щоб відповідальність була покладена на державу, дане неналежне функціонування має об'єктивно і дійсно бути визнане системним і організаційним;
- По-третє, має існувати зв'язок між оскаржуваним неналежним функціонуванням і шкодою, завданою пацієнту, і

- Зрештою, таке неналежне функціонування має бути породжене недотриманням державою зобов'язання запровадити нормативно-правову базу в широкому розумінні (*Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], §§ 191-196).

44. До Суду надходила низка справ, у яких порушувалась проблема медичної недбалості і/або відмов у наданні лікарняних послуг, наприклад:

- Введення медикаментів дитині-інваліду, незважаючи на заперечення матері (*Glass проти Сполученого Королівства* (déc.)) ;
- Смерть літньої жінки від (наслідків) бронхопневмонії (*Sevim Güngör проти Туреччини* (déc.)) ;
- Смерть вагітної жінки, хворої на інфекційний виразковий коліт (*Z проти Польщі*) ;
- Смерть пацієнта у лікарні від наслідків легеневих ускладнень і його відмова погодитись на лікування (*Arskaya проти України*) ;
- Смерть вагітної жінки через те, що лікарі відмовились невідкладно прооперувати її, оскільки вона не могла сплатити за медичні послуги (*Mehmet Şentürk i Bekir Şentürk проти Туреччини*) ;
- Смерть у автомобілі швидкої допомоги новонародженої дитини, яку відмовились приймати до кількох державних лікарень (*Asiye Genç проти Туреччини*) ;
- Смерть внаслідок інфаркту, спричиненого застосуванням медичного препарату (*Altuğ i Інші проти Туреччини*).
- Смерть сина заявника у лікарні, де до нього були застосовані недозволені медичні маніпуляції, здійснені лікарем, котрий, всупереч вимогам національного права, не мав ні відповідної ліцензії, ні кваліфікації (*Sarishvili-Bolkvadze проти Грузії*).

45. У низці справ Суд вивчав скарги, породжені відсутністю доступу до медичної допомоги через відмову держави брати на себе у повному обсязі витрати на певне звичайне лікування. Див., наприклад, *Nitecki проти Польщі* (déc.) ; *Pentiacova i Інші проти Молдови* (déc.) ; *Gheorghe проти Румунії* (déc.) ; *Wiater проти Польщі* (déc.).

46. У справі *Hristozov i Інші проти Болгарії*, у якій пацієнти, хворі на рак у останній стадії, скаржились на те, що не мають доступу до недозволеного експериментального медикаменту, Суд дійшов висновку про відсутність прогалин у нормативно-правовій базі, що регламентувала доступ до недозволених медичних препаратів, якщо звичайні форми медичного лікування виявляються недостатніми, і вирішив, що стаття 2 Конвенції не може тлумачитись як така, що зобов'язує регламентувати ті чи інші способи доступу до недозволених медичних препаратів для пацієнтів, уражених хворобою у останній стадії (§ 108).

в. Особи, позбавлені свободи, і уразливі особи, які перебувають під опікою держави

47. Суд підтвердив право кожного ув'язненого на умови позбавлення свободи, що відповідають людській гідності настільки, аби гарантувати те, що обставини виконання вжитих заходів не викликали у зацікавленій особи відчаю і не становили для неї настільки тяжке випробування, яке перевищувало б невід'ємний рівень страждання, притаманний позбавленню свободи; Суд додав, що окрім здоров'я ув'язненого, необхідно у належний спосіб забезпечити його добробут, беручи до уваги фактичні вимоги ув'язнення (*Dzieciak проти Польщі*, § 91).

48. Суд визнає, що наявні у лікарнях пенітенціарних установ медичні послуги не можуть завжди бути тієї ж якості, що й у медичних установах для загалу населення. Проте держава має належним чином гарантувати здоров'я і добробут ув'язнених, зокрема, надаючи їм необхідну медичну допомогу. Державні органи повинні також забезпечити, щоб зацікавлені особи

швидко отримали діагностування і пильний нагляд, і щоб у випадку, коли того потребує хвороба, на яку вони страждають, їм було забезпечено регулярний і систематичний нагляд у поєднанні із загальним планом лікування спрямованим на усунення проблем з їхнім здоров'ям або на запобігання їх ускладненню (*Pitalev проти Росії*, § 54). Тим не менш, Конвенцію не можна тлумачити як таку, що запроваджує загальне зобов'язання звільнити ув'язненого через проблеми зі здоров'ям (*Dzieciak проти Польщі*, § 91).

49. Оскільки держава є безпосередньо відповідальною за добробут осіб, позбавлених свободи, то у випадку, коли одна з таких осіб помирає внаслідок проблем зі здоров'ям, держава має надати пояснення щодо причин цієї смерті і допомоги, яка надавалась даній особі за життя (*Slimani проти Франції*, § 27 ; *Kats і Інші проти України*, § 104).

50. Суд визнав неналежним надання медичної допомоги особам, позбавленим свободи, наприклад, у наступних випадках:

- Хоча державі органи знали, що ув'язнений страждає на хронічну хворобу, йому не було надано належні огляд і лікування; цю особу занадто пізно госпіталізували, а надана йому хірургічна допомога була недостатньою. Його виписали з лікарні, хоча лікарі знали, що його необхідно негайно знову прооперувати через післяопераційні ускладнення. Лікарі також приховали вкрай важливу інформацію щодо його операції і спричинені нею ускладнення. Медичні працівники тюрми ставились до цього ув'язненого як до звичайного пацієнта після хірургічного втручання, а не як до невідкладного випадку, і тому його було повторно прооперовано занадто пізно. До того ж, у тюремній лікарні не було необхідного обладнання, аби зупинити сильну кровотечу (*Tararieva проти Росії*, §§ 88-89) ;
- Між різними державними органами не було необхідної співпраці і координації; заявника не було доставлено до лікарні для проведення двох запланованих операцій; судовому органу не було належно і невідкладно повідомлено про стан здоров'я заявника; протягом останніх днів життя його не оглядали лікарі, а стан його здоров'я не було взято до уваги під час автоматичного ухвалення рішення про продовження тримання його під вартою (*Dzieciak проти Польщі*, § 101) ;
- Серопозитивна особа, яка страждала на численні тяжкі хвороби, не отримала медичної допомоги; їй відмовили у переведенні до медичного закладу і у розгляді клопотання про невідкладне звільнення, коли стан її здоров'я тяжко погіршився; окрім того, її було занадто пізно звільнено, і тому вона померла від наслідків хвороб, пов'язаних із серопозитивністю (*Kats і Інші проти України*, §§ 105-112) ;
- Лікування, надане першому заявнику, хворому на мультирезистентний туберкульоз, було недостатнім, оскільки діагностування і лікування за допомогою другорядних препаратів було проведено запізно, а медичні працівники не мали досвіду, необхідного для лікування цієї хвороби (*Makharadze і Sikharulidze проти Грузії*, §§ 90-93).

51. Суд дотримувався подібного підходу у випадку надання медичної допомоги уразливій особі, яка перебувала під опікою державних органів (див., зокрема, *Centre de ressources juridiques au nom de Valentin Câmpreanu проти Румунії* [ВП], §§ 131 і 143-144, справа стосувалась смерті у психіатричному закладі молодого серопозитивного рома з психічною інвалідністю внаслідок неналежної допомоги, в тому числі медичної).

5. Захист осіб у разі нещасних випадків

52. На думку Суду, позитивні зобов'язання, що випливають зі статті 2, вимагають від держав запроваджувати нормативно-правову базу, спрямовану на захист безпеки осіб у громадських

місцях, і гарантувати її належну імплементацію (*Ciechońska проти Польщі*, § 69 ; *Banel проти Литви*, § 68).

53. У випадку діяльності, здатної становити загрозу для людського життя через свій засадово небезпечний характер, наприклад, проведення будівництва, держава повинна вживати розумних заходів, які за потреби гарантували б безпеку осіб, включно із нормативно-правовою базою, адаптованою до специфіки даної діяльності (*Cevrioğlu проти Туреччини*, § 57, з іншими посиланнями).

54. Суд дійшов висновку про недотримання державою-відповідачем свого зобов'язання захищати право на життя у наступних справах:

- *Kalender проти Туреччини*, § 49, у якій двоє осіб загинули внаслідок аварії на залізниці;
- *Banel проти Литви*, § 69, у якій син заявників помер від поранень, які отримав внаслідок того, що на нього, коли він бавився на вулиці, впав балкон, що відвалився від будинка;
- *Cevrioğlu проти Туреччини*, § 72, у якій десятирічний син заявника втопився у заповненій водою незакритій дірі на будівництві; див. також *Binnur Uzun і Інші проти Туреччини*, § 49, у якій батько заявників впав у ліфтову шахту у будинку, спорудження якого було залишене.

55. Натомість Суд не дійшов висновку про недотримання державою-відповідачем свого зобов'язання захищати право на життя у наступних справах:

- *Cecilia Pereira Henriques і Інші проти Люксембургу* (déc.), у якій робітника було вбито під час нещасного випадку на роботі: його завалила і роздушила стіна будинку, який зносили;
- *Furdík проти Словаччини* (déc.), стосовно проведення невідкладної рятувальної операції у горах;
- *Molie проти Румунії* (déc.), § 47, стосовно нещасного випадку зі смертельним наслідком у шкільному спортзалі;
- *Cavit Tınarlıoğlu проти Туреччини*, § 107, у якій заявник, який плавав у необгородженому місці для купання, був смертельно поранений внаслідок зіткнення з моторним човном.

D. Часові межі

1. Початок життя

56. На відміну від статті 4 *Американської конвенції з прав людини*, яка стверджує, що право на життя захищене «загалом, з моменту зачаття», стаття 2 Конвенції мовчить про часові межі права на життя і, зокрема, не визначає, хто є «кожним», чиє «життя» захищене Конвенцією (*Vo проти Франції* [ВП], § 75).

57. Суд вважає, що за відсутності загальноєвропейського консенсусу у науковому і юридичному визначенні початку життя, відправна точка права на життя належить до можливості розсуду, яка, на його думку, на загал у цьому питанні має бути визнана за державами (*Vo проти Франції* [ВП], § 82).

58. У справі *Vo проти Франції* [ВП], у якій заявниці мав бути зроблений медичний аборт через лікарську помилку, Суд не визнав за потрібне вивчати питання про те, чи підпадає небажане переривання вагітності під дію статті 2, оскільки навіть якби ця стаття застосовувалась, вимоги щодо збереження життя у сфері охорони здоров'я не були знехтувані державою-відповідачем

(§ 85 ; стосовно подібного підходу див. також *Mehmet Şentürk i Bekir Şentürk проти Туреччини*, § 109).

59. У справі *Evans проти Сполученого Королівства* [ВП], у якій заявниця скаржилась на те, що британське законодавство дозволяло її колишньому чоловіку відкликати згоду на зберігання і використання ембріонів, створених парою, Суд констатував, що британське право не визнає за ембріоном самостійної правосуб'єктності і не дозволяє особі-посереднику стверджувати від його імені про право на життя, гарантоване статтею 2, і тому ембріон не користується правом на життя у розумінні статті 2 (§§ 54-56).

2. Питання, пов'язані із завершенням життя

а. Евтаназія

60. Суд вважає, що зі статті 2 Конвенції неможливо вивести право на те, щоб померти як від рук третьої особи, так і за допомогою державного органу. В усіх справах, які він розглядав, Суд наголошував на зобов'язанні держави захищати життя (*Pretty проти Сполученого Королівства*, § 39).

61. У недавній справі, яка стосувалась відмови з боку влади надати доступ до препаратів, які дозволили б психічно хворому пацієнту скоїти самогубство, Суд, нагадавши, що Конвенцію потрібно читати як одне ціле, вирішив за необхідне розглянути заяву на підставі статті 8 Конвенції, посилаючись на статтю 2. Суд вирішив, що останнє правове положення зобов'язує державну владу перешкоджати особі вкорочувати собі віку, якщо це рішення не було ухвалено добровільно і з повним усвідомленням справи (*Haas проти Швейцарії*, § 54).

б. Припинення лікування, що підтримує життєво важливі функції

62. У справі *Lambert i Інші проти Франції* [ВП], яка стосувалась рішень державних органів припинити штучні живлення і гідратацію, від яких повністю залежало виживання пацієнта, Суд констатував, що поміж державами-учасницями Ради Європи не існує консенсусу щодо надання дозволу на припинення лікування, що штучно підтримує життя, попри те, що більшість держав усе ж дозволяють це. У зв'язку з цим Суд зазначив, що хоча формальності, що супроводжують припинення лікування, є відмінними у різних державах, проте існує консенсус щодо визначальної ролі волевиявлення пацієнта в ухваленні рішення, яким би не був спосіб його висловлення. Тому Суд вважає, що у питаннях стосовно закінчення життя, як і стосовно початку життя, державам слід надати можливість розсуду не лише щодо дозволу або заборони на припинення лікування, яке штучно підтримує життя, і супутніх формальностей, але й стосовно способу врівноваження захисту права на життя пацієнта і права на повагу до його приватного життя і особистої автономії. Водночас Суд підкреслив, що ця можливість розсуду не є необмеженою, і він залишає за собою можливість слідкувати за дотриманням державою своїх зобов'язань за статтею 2 (§§ 147-148).

63. Коли Суд має досліджувати питання стосовно надання або припинення медичної допомоги, він бере до уваги наступні чинники: існування у внутрішньодержавному праві і практиці нормативно-правової бази, відповідної до статті 2 ; врахування побажань, попередньо висловлених заявником і його близькими, а також думки інших медичних працівників; і можливість судового оскарження у випадку сумнівів щодо оптимального рішення, яке має бути ухвалене в інтересах пацієнта (*Gard i Інші проти Сполученого Королівства* (dés.), § 83).

III. Заборона умисного позбавлення життя

A. Смертна кара

Стаття 2 § 1 Конвенції

« 1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання. »

Ключові слова у HUDOC

Вислання (2) – Екстрадиція (2)

Життя (2-1) – Смертна кара (2-1); Передбачений законом (2-1); Доступність (2-1); Передбачуваність (2-1); Гарантії проти зловживань (2-1); Уповноважений суд (2-1)

1. Тлумачення статті 2 § 1 Конвенції у світлі Протоколів №№ 6 і 13 до Конвенції

64. Під час укладання Конвенції смертна кара не вважалась такою, що суперечить міжнародно-правовим положенням. Тому в праві на життя було передбачено виняток, і стаття 2 § 1 каже, що «нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання». Проте, надалі відбулись зміни, що призвели до повного скасування *de facto* і *de jure* смертної кари в державах-учасницях Ради Європи (*Al-Saadoon i Mufdhi проти Сполученого Королівства*, § 116).

65. **Протокол № 6** до Конвенції, який скасовує смертну кару, окрім як «за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни», був відкритий для підписання 28 квітня 1983 року і набув чинності 1 березня 1985 року. На цей час усі держави-учасниці Ради Європи його підписали і усі, окрім Росії, ратифікували (*Al-Saadoon i Mufdhi проти Сполученого Королівства*, § 116). **Протокол № 13**, який скасовує смертну кару за будь-яких обставин, був відкритий для підписання 3 травня 2002 року і набув чинності 1 липня 2003 року. Станом на 2010 рік, усі держави-учасниці Ради Європи, окрім двох (Азербайджан і Росія), його підписали і усі, що підписали, за винятком трьох, ратифікували його (*ibidem*, § 117).¹

66. На думку Суду, ці цифри, у поєднанні з усталеною практикою держав, які дотримуються мораторію на смертну кару, надають усі підстави вважати, що стаття 2 вже зазнала змін і забороняє смертну кару за будь-яких обставин (*Al-Saadoon i Mufdhi проти Сполученого Королівства*, § 120).

2. Відповідальність держави на підставі статті 2 у питаннях екстрадиції і видворення

67. Стаття 2 Конвенції забороняє екстрадицію і видворення до іншої держави, якщо є серйозні і доведені підстави вважати, що зацікавлена особа опиниться там під реальною загрозою смертної кари (*Al Nashiri проти Польщі*, § 577; *F.G. проти Швеції* [ВП], § 110).

1. На момент завершення даного довідника показники підписання і ратифікації Протоколу № 6 і підписань Протоколу № 13 залишались такими ж. Щодо показників ратифікації Протоколу № 13, то поміж держав, що його підписали, лишається одна, яка його досі не ратифікувала (Вірменія).

68. У справі *Al Nashiri проти Польщі*, яка стосувалась «надзвичайної видачі» осіб, підозрюваних у тероризмі, яким загрожувала смертна кара, Суд постановив, що на момент вивезення заявника з території Польщі існував серйозний і доведений ризик того, що його буде засуджено до смертної кари після розгляду справи військовою комісією, яка вочевидь не могла забезпечити доступ до правосуддя, порушуючи статтю 6 § 1. Тому Суд дійшов висновку про порушення статті 2 Конвенції в сукупності зі статтею 1 Протоколу № 6 (§§ 578-579).

69. Натомість у справі *Babar Ahmad і Інші проти Сполученого Королівства* (dés.) Суд вирішив, що не існувало реального ризику того, що заявники, про екстрадицію яких за обвинуваченням у тероризмі просили США, будуть засуджені до смертної кари як на підставі попередніх обвинувальних актів, так і судового розгляду справи військовою комісією. Тому Суд залишив без задоволення цю частину заяви як явно необґрунтовану (§ 119).

70. У справі *F.G. проти Швеції* [ВП] Суд вирішив, що вислання заявника до Ірану спричинило б порушення статей 2 і 3 не через ризики, пов'язані з його колишньою політичною діяльністю, а через те, що його вислання відбулось би за відсутності оцінки державними органами наслідків зміни ним віросповідання, що є фактором індивідуального ризику, який заявник не наводив у своєму клопотанні про надання притулку (§§ 143 і 158).

А. Застосування сили, що спричиняє смертельні наслідки, представниками держави

Стаття 2 Конвенції

- « 1. Право кожного на життя охороняється законом. (...)
2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:
- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
  - б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
  - в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. »

Ключові слова у HUDOC

Життя (2-1) – Застосування сили (2-2) : Виключно необхідне (2-2) ; Захист від незаконного насильства (2-2) ; Здійснення законного арешту (2-2) ; Запобігання втечі (2-2) ; Придушення заворушення або повстання (2-2)

1. Оцінка сукупності доказів

71. Суд не може без вагомих підстав брати на себе роль судді, який розглядає справу щодо суті у першій інстанції, якщо тільки це не є необхідним з огляду на обставини заяви, що надійшла на його розгляд (*McKerr проти Сполученого Королівства* (dés.)). В принципі, якщо було здійснене внутрішнє провадження, Суд не повинен підмінювати своєю власною оцінкою фактів ті висновки, які були зроблені національними судами, котрі, на загал, мають встановлювати факти на підставі матеріалів справи (див., поміж численними іншими прецедентами, *Edwards проти Сполученого Королівства*, § 34 ; *Klaas проти Німеччини*, § 29). Хоча висновки національних судів не є обов'язковими для Суду, котрий зберігає повноваження здійснювати власну оцінку у світлі сукупності наданих йому доказів, проте він зазвичай відступає від зроблених ними висновків щодо фактів лише тоді, коли йому буде надано для

цього переконливу інформацію (*Avşar проти Туреччини*, § 283 ; *Barbu Anghelescu проти Румунії*, § 52).

а. Рівень доказування

72. Суд напрацював низку принципів, що застосовуються до заяв, у межах яких він має встановити факти стосовно подій, щодо яких між сторонами існує незгода: встановлення фактів має ґрунтуватись на критерії доказу «поза будь-яким розумним сумнівом»; такий доказ може бути заснований на низці вказівок або неспростованих, достатньо вагомих, точних і узгоджених між собою презумпцій. У зв'язку з цим, може бути взята до уваги поведінка сторін під час пошуку доказів (*Taniş і Інші проти Туреччини*, § 160 ; *Tagayeva і Інші проти Росії*).

б. Обов'язок доказування

73. Ступінь переконаності, необхідної для ухвалення певного висновку і, у зв'язку з цим, розподіл обов'язку доказування невід'ємно пов'язані зі специфікою фактів, характером висловлених заяв і захищеним Конвенцією правом, про яке йдеться у даному випадку (*Tagayeva і Інші проти Росії*, § 586).

74. Якщо про події у справі повністю або переважно знають лише державні органи, наприклад, у випадку заарештованих осіб, які перебувають під їхнім контролем, будь-які поранення або смерть, що трапились протягом цього періоду позбавлення свободи, дають підстави для вагомій презумпції щодо фактів. У такому випадку обов'язок доказування покладається на державні органи, які повинні надати належне і переконливе пояснення (*Salman проти Туреччини* [ВП], § 100).

75. Цей принцип застосовується також у випадку, коли хоч і не було доведено, що особу було заарештовано представниками влади, проте можливо встановити, що цю особу було офіційно викликано військовими органами або поліцією, вона зайшла на територію чи у приміщення, що перебуває під їхнім контролем, і відтоді не поверталась. За таких обставин держава має надати вірогідне і належне пояснення того, що сталось у згаданому приміщенні, і довести, що дана особа не була затримана представниками державних органів, а залишила це місце і після цього не була позбавлена свободи (*Taniş і Інші проти Туреччини*, § 160).

76. Також у справах стосовно збройних конфліктів Суд поширив цей принцип на випадки, коли осіб було знайдено пораненими чи мертвими, або ж вони зникли на території, що перебувала виключно під контролем державної влади, або ж коли певні докази дозволяли вважати, що до цього може бути причетна держава (*Akkum і Інші проти Туреччини*, § 211 ; *Aslakhanova і Інші проти Росії*, § 97 і цитовані посилання).

77. Окрім того, Суд підкреслював, що в усіх справах, коли він не може встановити точні обставини подій через причини, за які об'єктивно є відповідальними державні органи, то саме держава-відповідач повинна належно і переконливо встановити хронологію подій і надати вагомі докази, які дозволили б спростувати твердження заявника (*Mansuroğlu проти Туреччини*, § 80). Суд також констатував труднощі, з якими стикаються заявники у отриманні доказів, необхідних для підтвердження своїх заяв, у тих випадках, коли держава-відповідач володіє необхідними доказовими елементами, але не надає їх. Якщо держава не розкриває важливі документи, які могли б допомогти Суду встановити факти, або якщо вона не надає належного чи переконливого пояснення, то з її поведінки можна вивести вагомі припущення (*Varnava і Інші проти Туреччини* [ВП], § 184). Врахування Судом доказової бази, зібраної під час розслідування на національному рівні, а також фактів, встановлених протягом судового провадження на національному рівні, великою мірою залежатиме від якості внутрішньодержавного процесуального провадження, його поглибленого характеру і послідовності (*Tagayeva і Інші проти Росії*, § 586).

78. Зрештою, якщо твердження про порушення статті 2 Конвенції стають підставою для кримінального переслідування у внутрішніх судах, не слід оминати увагою те, що кримінальна відповідальність відрізняється від відповідальності держави на підставі Конвенції. Повноваження Суду обмежуються другим різновидом відповідальності. Відповідальність з точки зору Конвенції впливає з її положень, які слід тлумачити з огляду на предмет і мету Конвенції, а також беручи до уваги усі відповідні міжнародно-правові норми і принципи. Не слід плутати відповідальність держави за дії її органів, посадових осіб і службовців із внутрішньо-правовими питаннями стосовно індивідуальної кримінальної відповідальності, оцінка якої належить до компетенції внутрішніх судових органів. Постановлення обвинувальних чи виправдальних вироків у кримінально-правовому сенсі не належить до завдань Суду (*Tanli проти Туреччини*, § 111 ; *Giuliani i Gaggio проти Італії* [ВП], § 182).

2. Захист осіб від застосування сили, що спричиняє смертельні наслідки, представниками держави

а. Правова база

79. У випадку застосування сили представниками держави, першочергове завдання гарантувати право на життя передбачає для держави, зокрема, зобов'язання запровадити належну правову і адміністративну базу, яка, беручи до уваги відповідні міжнародно-правові норми, визначала б вичерпні умови, за яких представники правозахисних органів можуть застосовувати силу і використовувати вогнепальну зброю (*Giuliani i Gaggio проти Італії* [ВП], § 209 ; *Makaratzis проти Греції* [ВП], §§ 57-59).

80. Відповідно до принципу суворої пропорційності, невід'ємного від статті 2, національна правова база має підпорядковувати застосування вогнепальної зброї ретельному вивченню ситуації (*Giuliani i Gaggio проти Італії* [ВП], § 209) і, особливо, оцінці характеру правопорушення, скоєного зацікавленою особою, а також небезпеки, яку ця особа становить (*Natchova i Інші проти Болгарії* [ВП], § 96). Окрім того, національне право, яке регламентує проведення поліцейських операцій, має передбачати систему належних і дієвих гарантій від сваволі або зловживання силою, а також від нещасних випадків, яких можна уникнути (*Giuliani i Gaggio проти Італії* [ВП], § 209 ; *Makaratzis проти Греції* [ВП], § 58).

81. Розмежовуючи «звичайні поліцейські операції» і випадки проведення важливих операцій, спрямованих на боротьбу із тероризмом, Суд вважає, що у другому випадку, часто за умов тяжкої кризи, що вимагає «належної» відповіді, держава повинна бути спроможною ухвалювати рішення, узгоджені з обставинами. Водночас, Суд також вважає, що в рамках проведення законної операції з відновлення безпеки, спрямованої, перш за все, на захист осіб, котрі самі опинились під загрозою протиправного насилля з боку третіх осіб, застосування сили, що може мати смертельні наслідки, продовжує залишатись під дією суворих правил «крайньої необхідності» у розумінні статті 2 Конвенції. Тому вкрай важливо, аби внутрішньо-правові положення керувались тим же принципом і містили у такому випадку чіткі вказівки, зокрема, зобов'язання мінімізувати ризик завдання непотрібної шкоди і виключити застосування зброї і боєприпасів, яке могло б спричинити небажані наслідки (*Tagayeva i Інші проти Росії*, § 595).

б. Навчання і підбір державних посадових осіб

82. Як підкреслював Суд, працівники правоохоронних органів повинні пройти навчання, яке дозволить їм оцінити наявність чи відсутність виключної необхідності застосовувати вогнепальну зброю не лише дотримуючись букви відповідних нормативно-правових актів, але й належно враховуючи верховенство поваги до людського життя як основоположної цінності (*Natchova i Інші проти Болгарії* [ВП], § 97 ; *Kakoulli проти Туреччини*, § 110).

83. Наприклад, у справах, що стосуються застосування сили з метою придушити заворушення або повстання, Суд, здійснюючи контроль, перевіряє, зокрема, чи працівники служб безпеки мали належне спорядження (*Güleç проти Туреччини*, § 71; *Şimşek і Інші проти Туреччини*, § 117); чи отримали вони відповідну підготовку, спрямовану на дотримання міжнародно-правових норм у сфері захисту прав людини і здійснення поліцейськими органами своїх функцій; і чи пройшли вони чіткий і точний інструктаж щодо того, у який спосіб і за яких обставин вони можуть застосовувати вогнепальну зброю (*ibidem*, § 109). Зокрема, Суд вважає, що, наскільки це можливо, перш ніж відкривати вогонь, необхідно зробити попереджувальні постріли (*Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 177).

84. До того ж, держави повинні забезпечити високий рівень компетентності працівників правоохоронних органів і слідкувати за тим, щоб вони відповідали встановленим критеріям. Зокрема, працівники правоохоронних органів, які можуть носити вогнепальну зброю, повинні не лише пройти необхідну технічну підготовку, але й мають добиратись з особливою ретельністю (*Sašo Gorgiev проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*, § 51).

с. Приклади

85. Застосовуючи ці принципи, Суд, наприклад, визнав неналежним правову базу Болгарії, яка дозволяла поліцейським стріляти в усіх дезертирів, які не здавались одразу ж після усного попередження і попереджувального пострілу. Не існувало жодних чітких гарантій, які мали б на меті перешкодити свавільному заподіяння смерті (*Natchova і Інші проти Болгарії* [ВП], §§ 99-102).

86. Застосовуючи такий же підхід, Суд також констатував неналежність правової бази Туреччини, ухваленої ще у 1934 році, і яка передбачала довгий перелік випадків, коли поліцейський міг застосовувати вогнепальну зброю і не нести відповідальності за наслідки (*Erdoğan і Інші проти Туреччини*, §§ 77-79). Натомість у іншій справі Суд визнав відповідним до Конвенції нормативно-правовий акт, який наводив вичерпний перелік випадків, у яких жандарми могли застосовувати вогнепальну зброю, і уточнював, що її застосування може бути виключно крайнім засобом, і що попереджувальні постріли мають бути здійснені до пострілів на рівні ніг і пострілів без прицілювання (*Bakan проти Туреччини*, § 51).

87. У справі *Makaratzis проти Греції* [ВП], що стосувалась безладного переслідування поліцією, під час якого заявника, який проїхав на червоне світло, було тяжко поранено кулею, Суд вирішив, що внутрішнє право Греції не передбачало для працівників правоохоронних органів чітких рекомендацій і критеріїв щодо застосування сили у мирний час. Суд додав, що, безсумнівно, поліцейські, які переслідували і зрештою зупинили заявника, могли діяти з високим рівнем автономії і втілювати необмірковані ініціативи, чого, ймовірно, не сталось би, якби вони пройшли належне навчання й інструктаж (§ 70).

88. Суд вирішив, що влада не здійснила належної перевірки міліціонера перед тим, як довірити йому вогнепальну зброю (*Gorovenky і Bugara проти України*, § 39, у якій міліціонер у неслужбовий час втрутився у сварку і, відкривши вогонь зі службової зброї, вбив родичів заявників; див. також *Sašo Gorgiev проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*, § 52).

3. Виняткові випадки, коли дозволене застосування сили

89. Винятки, визначені у частині 2, засвідчують, що стаття 2, звичайно ж, говорить про випадки, коли смерть було заподіяно умисно, але це не єдина її мета. Текст статті 2, як одне ціле, каже, що її частина 2 не визначає перш за все випадки, у яких дозволено умисно заподіювати смерть, а перелічує ситуації, у яких можливо «застосовувати силу», що може призвести до неумисного заподіяння смерті. Проте застосування сили має бути здійснене як «виключно необхідне», аби досягти однієї з цілей, перелічених у пунктах а), б) і с) (*McCann і Інші проти Сполученого*

Королівства, § 148 ; *Yüksel Erdoğan і Інші проти Туреччини*, § 86 ; *Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], § 286 ; *Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 17)).

а. Стандарти безпеки, що мають застосовуватись

90. В принципі, застосування терміну «виключно необхідне» у статті 2 § 2 вказує на те, що потрібно використовувати критерій необхідності, суворіший і вимогливіший, ніж той, що зазвичай застосовується, аби визначити, чи втручання держави є «необхідним у демократичному суспільстві», у розумінні частини 2 статей 8 - 11 Конвенції. Вжита сила, зокрема, має бути строго пропорційною до цілей, згаданих у частині 2 а), b) і c) статті 2 (*McCann і Інші проти Сполученого Королівства*, § 149).

91. Тобто, Суд нагадує, що він цілковито усвідомлює труднощі, з якими стикаються сучасні держави у боротьбі проти тероризму, а також небезпечність аналізу *a posteriori*. У зв'язку з цим Суд підкреслював необхідність усвідомлювати різницю між політичним вибором у рамках боротьби з тероризмом, що, за своєю суттю, не підпадає під його контроль, та іншими конкретними складовими діяльності державної влади, що може мати прямий наслідок для захищених прав. Отже, критерій виключної необхідності, передбачений статтею 2, повинен застосовуватись із різним ступенем контролю, залежно від того, чи контролювала влада ситуацію і якою мірою, а також залежно від інших наявних обмежень, притаманних ухваленню конкретних рішень у цій дражливій сфері (*Tagayeva і Інші проти Росії*, § 481).

92. Стосовно саме операцій з порятунку заручників, Суд вважає, що, в принципі, їх підготовка і проведення можуть бути предметом підвищеного контролю. У зв'язку з цим Суд нагадує про наступні чинники: i) чи була операція спонтанною або ж чи могли державні органи обміркувати ситуацію і вжити конкретних підготовчих заходів? ii) чи могли державні органи спиратись на заздалегідь підготовлений загальний план дії у надзвичайній ситуації, що не стосувався даної кризи; iii) ступінь контролю за ситуацією є вищим поза будівлею, де відбувається переважна більшість рятувальних заходів; i iv) чим передбачуванішою є небезпека, тим важливішим є зобов'язання підготуватись до її упередження (*Tagayeva і Інші проти Росії*, § 563).

б. Загальний підхід

93. Визнаючи важливість цього положення у демократичному суспільстві, Суд має скласти власну думку, з особливою увагою вивчаючи випадки заподіяння смерті, зокрема, якщо було умисно використано силу, що призвела до смертельних наслідків, а також врахувати не лише дії представників держави, які її застосували, але й сукупність обставин справи, зокрема підготовку згаданих дій і контроль над ними (*McCann і Інші проти Сполученого Королівства*, § 150 ; *Ergi проти Туреччини*, § 79).

94. Зрозуміло, що між метою і засобами, застосованими для її досягнення, має існувати рівновага (*Güleç проти Туреччини*, § 71).

95. Наприклад, Суд вважає, що законна мета здійснити законний арешт може виправдати створення небезпеки для життя людей лише у випадку виключної необхідності. Тому, в принципі, така необхідність не може існувати, якщо відомо, що особа, яку потрібно арештувати, не становить жодної небезпеки для життя чи фізичної недоторканності жодної особи, і її не підозрюють у скоєнні насильницького злочину, навіть якщо це може призвести до неможливості арештувати втікача (*Natchova і Інші проти Болгарії* [ВП], § 95 ; *Kakoulli проти Туреччини*, § 108).

і. Дії представників держави

96. Застосування сили представниками держави задля досягнення цілей, перерахованих у частині 2 статті 2 Конвенції, може бути виправданим на підставі цього положення, якщо воно

ґрунтується на щирій переконаності, котра з поважних причин може вважатись дійсною на момент подій, але згодом виявиться хибною. Ствердження протилежного поклато б на державу і на працівників правоохоронних органів нереальний тягар, можливо, коштом їхнього життя і життя інших осіб (*McCann і Інші проти Сполученого Королівства*, § 200 ; *Andronicou і Constantinou проти Кіпру*, § 192 ; *Bubbins проти Сполученого Королівства*, § 138 ; *Huohvanainen проти Фінляндії*, § 96).

97. Суд також вважає, що, розмірковуючи абстрактно, він не може замінити своєю власною оцінкою подій ту оцінку, яку зробила посадова особа в критичний момент, щиро вірячи у небезпеку і бажаючи врятувати своє життя чи життя інших осіб (*Bubbins проти Сполученого Королівства*, § 139 ; *Huohvanainen проти Фінляндії*, § 97).

98. Вивчаючи дії представників держави, головне питання, яке ставить перед собою Суд, полягає у тому, чи згадана особа чесно і щиро вірила у необхідність застосування сили. Аби відповісти на це питання, Суд має перевірити суб'єктивно розумний характер цієї переконаності, повною мірою враховуючи обставини, за яких відбувались події. Якщо Суд дійде висновку, що ця переконаність не була суб'єктивно розумною (тобто, не спиралась на суб'єктивно обґрунтовані підстави), то, ймовірно, він навряд чи погодиться з тим, що вона була чесною і щирою (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 248, хоча стосовно процесуальних зобов'язань).

ii. Підготовка операції і контроль за нею

99. Аби встановити, чи застосування сили було сумісним зі статтею 2, може бути доцільно дізнатись, чи дана операція правоохоронних органів була підготована і проконтрольована у спосіб, який мінімізував наскільки це можливо застосування сили, яка могла спричинити смертельні наслідки, або випадкове заподіяння смерті (*Bubbins проти Сполученого Королівства*, § 136 ; *Huohvanainen проти Фінляндії*, § 94).

100. Суд проаналізував підготовчу стадію і керування операцією під кутом статті 2 Конвенції, особливу увагу звертаючи на обставини, за яких відбувся інцидент, а також на наступний розвиток ситуації (*Andronicou і Constantinou проти Кіпру*, § 182 ; *Yüksel Erdoğan і Інші проти Туреччини*, § 86).

101. Єдине, що турбує його – це те, чи, з огляду на обставини, підготовка операції з підтримання порядку і керування нею вказують на те, що державні органи виявили необхідну сумлінність, аби будь-яка можливість створення небезпеки для життя була зведена до мінімуму, і що вони не припустились недбалості у виборі вжитих заходів (*Bubbins проти Сполученого Королівства*, § 141).

iii. Приклади

102. У наступних випадках Суд вирішив, що застосування сили не було суворо пропорційним або виключно необхідним для досягнення однієї з цілей, перерахованих у частині 2 статті 2 Конвенції :

- *Güleç проти Туреччини*, § 71, у якій сина заявника було вбито під час маніфестації, коли органи безпеки, зіткнувшись із насильницькими діями і не маючи кийків, щитів, водометів, гумових куль чи сльозогінного газу, застосували автомати; див. також *Evrım Öktem проти Туреччини*, у якій неповнолітнього хлопця було випадково тяжко поранено кулею, вистріленою з поліцейської зброї під час проведення операції з розгону маніфестації;
- *Kakoulli проти Туреччини*, § 121, у якій неозброєного грека-кіпріота, котрий проник у буферну зону між Північним і Південним Кіпром, було застрелено турецькими солдатами;

- *Wasilewska i Kałucka проти Польщі*, § 57, у якій підозрюваного було вбито під час проведення поліцейської операції;
- *Trévalet проти Бельгії*, § 87, у якій підрозділ поліції з проведення спеціальних операцій стріляв у журналіста, оскільки поліцейських не повідомили про те, що цій особі дозволено бути присутньою під час даної операції;
- *Natchova і Інші проти Болгарії* [ВП], § 109, у якій двоє неозброєних ромів-утікачів були застрелені військовими поліцейськими, котрі намагались їх заарештувати;
- *Tagayeva і Інші проти Росії*, § 611, у якій було вбито заручників в ході проведення рятувальної операції під час захоплення терористами великої кількості заручників у школі в Беслані, у Північній Осетії; див. натомість, *Finogenov і Інші проти Росії*, §§ 226 і 236, у якій було вбито багатьох заручників в ході проведення рятувальної операції під час захоплення терористами заручників у одному з московських театрів.

103. Натомість у наступних справах Суд вирішив, що застосування сили було суворо пропорційним для досягнення однієї з цілей, перерахованих у частині 2 статті 2 Конвенції:

- *Bubbins проти Сполученого Королівства*, § 141, у якій брата заявника поліцейські застрелили у власній квартирі після двогодинної облоги; див. також *Huohvanainen проти Фінляндії*, § 107 ;
- *Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 194, у якій під час самміту Великої Вісімки працівник служби безпеки застрелив одного з маніфестантів;
- *Perk і Інші проти Туреччини*, § 73, у якій рідних заявника було застрелено під час поліцейської операції, спрямованої проти радикального руху (див. також *Yüksel Erdoğan і Інші проти Туреччини*, § 100, у якій рідних заявника було застрелено під час збройного зіткнення з поліцією).

В. Особливі випадки

Стаття 2 Конвенції

- « 1. Право кожного на життя охороняється законом. (...)
2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:
- a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
  - b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
  - c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання. »

Ключові слова у HUDOC

Позитивні зобов'язання (2) – Життя (2-1)
Застосування сили (2-2) ; Виключно необхідне (2-2) ; Захист від незаконного насильства (2-2) ; Здійснення законного арешту (2-2) ; Запобігання втечі (2-2) ; Придушення заворушення або повстання (2-2)

1. Смерть, настання якої було прискорене застосуванням особливих прийомів здійснення арешту

104. У низці справ, коли настання смерті було прискорене застосуванням особливих прийомів здійснення арешту, які самі по собі не є вбивчими, Суд встановлював, чи існував причинно-наслідковий зв'язок між вжитою силою і смертю певної особи, і чи представники держави захищали право на життя, надаючи необхідну медичну допомогу (*Scavuzzo-Hager і Інші проти Швейцарії*, § 55, у якій поліцейські заарештували особливо збудженого наркомана, який після цього помер; *Saoud проти Франції*, стосовно смерті внаслідок постуральної асфіксії молодого чоловіка, на якого поліцейські вдягнули наручники і протягом більше ніж тридцяти хвилин тримали лежачи ниць; *Boukrourou і Інші проти Франції*, у якій психічно хворий член родини заявників помер від інфаркту, що стався під час проведення поліцейської операції).

2. Смерть в ув'язненні

105. Ув'язнені особи перебувають в уразливому становищі, і державні органи зобов'язані захищати їх. Тому, якщо на момент позбавлення свободи особа була здоровою, а на момент звільнення вона є пораненою, держава має надати вичерпне пояснення щодо походження цих тілесних ушкоджень. Покладене на владу зобов'язання виправдати поведінку щодо особи, позбавленої (свободи), є суворішим, якщо така особа помирає (*Salman проти Туреччини* [ВП], § 99; *Tanli проти Туреччини*, § 141; *Tekin і Arslan проти Бельгії*, § 83).

106. У наступних справах Суд не був переконаний поясненнями, наданими державами-відповідачами щодо обставин смерті заявників:

- *Anguelova проти Болгарії*, § 121, у якій син заявниці помер від поранення черепа через дві години після того, як його взяли під варту;
- *Kişmir проти Туреччини*, § 105, у якій син заявниці помер у поліцейській дільниці міста Даярбакир від дихальної недостатності внаслідок легеневого набряку;
- *Aktaş проти Туреччини*, § 294, у якій родич заявників помер від механічної асфіксії під час ув'язнення;
- *Mojsiejew проти Польщі*, § 65, у якій син заявниці помер у витверезнику;
- *Khayrullina проти Росії*, §§ 84-85, у якій чоловік заявниці помер від поранень, які отримав під час незаконного перебування під вартою.

3. Позасудові страти

107. До Суду також надходили справи, у яких не оспорювалось те, що рідні заявників помирали за обставин, що не підпадають під жоден з винятків, перерахованих у другій частині статті 2. У подібних випадках, якщо Суд з огляду на матеріали справи визнає доведеним те, що рідні заявників були вбиті представниками держави або за їхньою згодою чи за їхнього потурання, держава-відповідач буде визнана відповідальною за їхню смерть (*Avşar проти Туреччини*, §§ 413-416; *Khachiev і Akaieva проти Росії*, § 147; *Estamirov і Інші проти Росії*, § 114; *Moussaieva і Інші проти Росії*, § 155; *Amuyeva і Інші проти Росії*, §§ 83-84; і, a contrario, *Denizci і Інші проти Кіпру*, § 373; *Buldan проти Туреччини*, § 81; *Nuray Şen проти Туреччини (№ 2)*, § 173; *Seyhan проти Туреччини*, § 82).

108. Водночас, навіть якщо Суд не може встановити поза будь-яким розумним сумнівом, що якийсь представник держави є причетним до згаданої смерті, то державу-відповідача все ж буде визнано відповідальною, якщо Суд вирішить, що державні органи не вжили заходів, які могли б розумно втілити, задля захисту життя померлого (*Mahmut Kaya проти Туреччини*, §§ 87 і 101; *Kılıç проти Туреччини*, §§ 64 і 77; *Gongadze проти України*, §§ 170-171; і, a contrario, *Denizci і Інші проти Кіпру*, §§ 374 і 377).

4. Військові операції і операції з підтримання безпеки

109. Стосовно операцій з підтримання безпеки Суд вважає, що відповідальність держави не обмежується лише тими випадками, коли наявні вагомі докази того, що неправильно скеровані постріли представників держави спричинили загибель цивільної особи: ця відповідальність може виникати і тоді, коли представники держави, обираючи засоби і методи проведення спецоперації проти групи супротивників, не вжили усіх доступних їм запобіжних заходів, аби уникнути випадкового завдання смерті цивільним особам або ж принаймні зменшити цей ризик (*Ahmet Özkan і Інші проти Туреччини*, § 297).

110. У цій сфері Суд, наприклад, дійшов наступного висновку:

- Військові не вжили запобіжних заходів, аби захистити життя цивільних осіб (*Ergi проти Туреччини*, § 81, у якій сестра заявника була вбита під час засідки, влаштованої органами безпеки проти PKK) ;
- Хоча рішення органів безпеки відкрити масований вогонь у відповідь на постріли, спрямовані у їхньому напрямку із села, були «виключною необхідністю» з точки зору захисту життя, проте Туреччина не дотрималась свого обов'язку захистити життя, що витікає зі статті 2, тому що органи безпеки після цього не перевірили, чи були втрати серед цивільного населення (*Ahmet Özkan і Інші проти Туреччини*, §§ 306-308, у якій військове вторгнення у село з метою спіймати терористів спричинило загибель двох дітей) ;
- Військова операція не була підготовлена і проведена з дотриманням усіх запобіжних заходів, необхідних задля збереження життя цивільного населення (*Issaïeva і Інші проти Росії*, § 199, що стосувалась здійсненого російською військовою авіацією бомбардування конвою зі смертельними наслідками під час війни у Чечні; див. також *Abuyeva і Інші проти Росії*, § 203, і *Benzer і Інші проти Туреччини*, § 184, у якій Суд нагадав, що сліпе авіаційне бомбардування цивільного населення і їхніх сіл є неприпустимим у демократичному суспільстві і не може узгоджуватись із жодною з підстав застосування сили, перерахованих у статті 2 § 2 Конвенції, і що застосування сили у воєнних конфліктах регулюється звичаєвими нормами міжнародного гуманітарного права і міжнародними договорами.
- У справі *Şirin Yılmaz проти Туреччини*, у якій дружина заявника була вбита під час артилерійського обстрілу, Суд не міг поза будь-яким розумним сумнівом зробити висновку, що органи безпеки вбили її умисно або через недбалість (§ 76 ; див. також *Zengin проти Туреччини*, § 44).

111. Стаття 2, наскільки це можливо, має тлумачитись у світлі міжнародно-правових норм, зокрема, норм міжнародного гуманітарного права, які відіграють незамінну і загальновизнану роль у зменшенні варварства і негуманності воєнних конфліктів. У зоні міжнародного конфлікту держави-учасниці повинні захищати життя тих, хто не залучені чи вже не залучені у військові дії, що вимагає, зокрема, надання медичної допомоги пораненим. Стосовно тих, хто гине в бою або помирає від поранень, зобов'язання надати звітність передбачає, що їхні тіла мають бути належно поховані, а влада має зібрати і поширити інформацію про їх особу і їхню долю, або ж дозволити зробити це таким організаціям, як Міжнародний комітет Червоного Хреста (*Varnava і Інші проти Туреччини* [ВП], § 185). Отже, навіть у випадку міжнародного воєнного конфлікту закріплені у Конвенції гарантії продовжують застосовуватись, хоча й витлумачені у світлі міжнародного гуманітарного права (*Hassan проти Сполученого Королівства* [ВП], § 104).

5. Зникнення

а. Презумпція смерті

112. Якщо особа, яка на момент взяття під варту була у доброму здоров'ї, на час звільнення має поранення, то держава повинна надати достовірне пояснення появи цих тілесних ушкоджень, у протилежному ж випадку має застосовуватись стаття 3 Конвенції. Керуючись такими ж міркуваннями, стаття 5 покладає на державу зобов'язання повідомити про місце, у якому перебуває кожна особа, котра взята під варту і, отже, знаходиться в руках влади. Відповідь на питання, чи відсутність достовірного пояснення з боку влади стосовно долі ув'язненого, якщо відсутнє його тіло, може також становити проблему з точки зору статті 2 Конвенції, залежить від сукупності обставин справи, зокрема, від існування достатніх непрямих доказів, заснованих на матеріальних доказах, котрі дозволяють з достатнім ступенем доведеності зробити висновок, що слід презюмувати смерть ув'язненого під час перебування під вартою (*Timurtaş проти Туреччини*, § 82).

113. У зв'язку з цим, проміжок часу, що сплинув після взяття даної особи під варту, хоч і не є вирішальним, проте становить той фактор, який має бути взятий до уваги. Слід погодитись з тим, що чим більше часу спливає без отримання відомостей про ув'язнену особу, тим ймовірнішим є те, що вона загинула. Тому спливання часу може мати певний вплив на значимість інших непрямих доказів, перш ніж можна буде дійти висновку, що дану особу треба вважати загиблою. На думку Суду, така ситуація породжує питання, що виходять за рамки звичайного незаконного позбавлення свободи, що спричиняє порушення статті 5. Це тлумачення відповідає ефективному захисту права на життя, гарантованому статтею 2, одним з найважливіших положень Конвенції (*Taniş і Інші проти Туреччини*, § 201).

114. Водночас, така презумпція загибелі не є автоматичною: вона може бути зроблена тільки після дослідження обставин справи, і тому дата, коли дану особу бачили востаннє або коли про неї востаннє чули, є вирішальним чинником (*Varnava і Інші проти Туреччини* [ВП], § 143 ; *Aslakhanova і Інші проти Росії*, § 100).

115. До того ж, доведення того, що держава є причетною до зникнення особи, не є умовою *sine qua non* для встановлення того, що її можна вважати загиблою: за певних обставин саме зникнення може вважатись потенційно смертельно небезпечним (*Medova проти Росії*, § 90).

116. Наприклад, у випадку конфлікту у Чечні Суд дійшов висновку, що коли особа перебуває в руках невстановлених військових, і що це позбавлення свободи не було згодом визнане, то цю ситуацію можна вважати загрозою для життя (*Baiissaïeva проти Росії*, § 119 ; *Beksultanova проти Росії*, § 83).

117. Також Суд постановив, що зникнення особи на південному сході Туреччини між 1992 і 1996 роками можна розглядати як ситуацію, що становить загрозу для життя (*Osmanoğlu проти Туреччини*, §§ 57-58 ; *Meryem Çelik і Інші проти Туреччини*, § 58), зокрема, якщо влада підозрювала дану особу у причетності до ПКК (*Enzile Özdemir проти Туреччини*, § 45).

б. Відповідальність держави за презюмовану смерть

118. Якщо Суд встановить доведеним поза будь-яким розумним сумнівом, що зниклу особу треба вважати загиблою внаслідок невизнаного затримання представниками держави, то відповідальність покладається на неї. Оскільки така обставина у жодному випадку не може бути визнана однією з підстав, перерахованих у статті 2 § 2 Конвенції, Суд визнає державу відповідальною за презюмовану загибель зниклої особи (*Akdeniz і Інші проти Туреччини*, § 101; *Orhan проти Туреччини*, § 331; *İpek проти Туреччини*, § 168; *Bazorkina проти Росії*, § 111 ; *Magomadov проти Росії*, § 99 ; *Meryem Çelik і Інші проти Туреччини*, § 60 ; *Mikiyeva і Інші проти Росії*, § 160 ; *Kushtova і Інші проти Росії (№ 2)*, § 83 ; і *a contrario Tahsin Acar проти*

Туреччини [ВП], §§ 217-219 ; *Nesibe Haran проти Туреччини*, § 68 ; *Shafiyeva проти Росії*, § 79 ; *Kagirov проти Росії*, § 97).

с. Відповідальність держави за захист права на життя

119. Зникнення особи за потенційно смертельно небезпечних обставин змушує державу, на підставі позитивного зобов'язання, невід'ємного від статті 2 Конвенції, вжити конкретних заходів для захисту життя зниклої особи (*Koku проти Туреччини*, § 132 ; *Osmanoğlu проти Туреччини*, § 75).

120. Тому будь-яка недбалість слідчих або контролюючих органів може становити порушення позитивного зобов'язання захистити життя у тому випадку, коли йдеться про представників держави, які, діючи поза своїми посадовими обов'язками, реально і безпосередньо загрожують конкретній особі, (*Gongadze проти України*, § 170 ; *Turluyeva проти Росії*, §§ 100-101).

6. Вбивство, скоєне представниками держави як приватними особами

121. Будь-яка дія представника держави-учасниці на здійснення своїх повноважень, що спричиняє порушення прав людини, породжує відповідальність цієї держави на підставі Конвенції (*Krastanov проти Болгарії*, § 53). Статус представника держави, з точки зору Конвенції, визначається на підставі сукупності різних критеріїв, один з яких - функціональний (*Ferges проти Хорватії*, § 36). До того ж, якщо представник держави діє незаконно, питання стосовно покладення на державу відповідальності за його дії вимагає дослідження усієї сукупності обставин, а також характеру і обставин даної поведінки (*Sašo Gorgiev проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*, §§ 47-48).

122. Зокрема, Суд вважає, що не кожне посягання на життя чи на фізичну недоторканність особи, скоєне представниками держави у якості приватних осіб, безпосередньо спричиняє відповідальність держави, якщо тільки вони не прикривались своїми повноваженнями під час згаданих протиправних дій, принаймні за згодою чи за потурання органу влади, який вони представляли чи не представляли на момент подій (*Enukidze i Girgvliani проти Грузії*, § 290 ; *Kotelnikov проти Росії*, § 93 ; *Ferges проти Хорватії*, § 36).

123. Водночас, у подібних випадках зберігається покладене на державу зобов'язання вжити усіх необхідних заходів задля збереження життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією (див., наприклад, мотивувальну частину в рішенні *Gorovenky i Bugara проти України*, §§ 31-40).

II. Процесуальні зобов'язання

Стаття 2 § 1 Конвенції

« 1. Право кожного на життя охороняється законом. (...) »

Ключові слова у HUDOC

Ефективне розслідування (2-1)

А. Обсяг процесуальних зобов'язань

124. Покладені на державу процесуальні зобов'язання були перш за все перераховані у контексті застосування представниками держави сили зі смертельними наслідками. Для того, щоб спрямована на представників держави загальна заборона свавільного вбивства була ефективною на практиці, необхідне існування процедури, яка дозволяла б контролювати законність застосування державними органами сили зі смертельними наслідками. Зобов'язання захищати право на життя, закріплене цим положенням, в сукупності із загальним обов'язком, покладеним на державу на підставі статті 1 Конвенції «гаранту[вати] кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені ... [у цій] Конвенції», передбачає і вимагає провадити ефективне розслідування, якщо застосування сили, тим паче представниками держави, спричинило загибель людини (*McCann і Інші проти Сполученого Королівства*, § 161).

125. Відтоді Суд вважає, що це зобов'язання виникає у різних випадках, коли особі було завдано потенційно смертельних тілесних ушкоджень, коли особа загинула чи зникла за насильницьких або підозрілих обставин, незалежно від того, чи ймовірно відповідальними є представники держави чи приватні особи, як і від того, відомі вони чи ні, або ж від того, завдала особа сама собі поранень чи ні (стосовно, наприклад, насилля поміж в'язнями: *Paul і Audrey Edwards проти Сполученого Королівства*, § 69 ; вбивства, скоєні ув'язненими особами, звільненими достроково або за програмою соціальної реінтеграції: *Maiorano і Інші проти Італії*, §§ 123-26 ; вбивства відомих осіб: *Kolevi проти Болгарії*, §§ 191-215 ; сімейне насилля: *Oruz проти Туреччини*, §§ 150-150 ; підозрілі загибель або зникнення: *Iorga проти Молдови*, § 26 ; *Tahsin Acar проти Туреччини* [ВП], § 226 ; самогубство: *Troubnikov проти Росії*; *Mosendz проти України*, § 92).

Це впливає зі статті 2, яка зобов'язує державу гарантувати право на життя, запроваджуючи конкретне кримінальне законодавство, котре ставало б на перешкоді скоєнню злочинів проти особи і спиралося б на імплементаційний механізм, спрямований на запобігання і переслідування порушень, а також на покарання за них. Згадане зобов'язання неухильно вимагає проведення ефективного офіційного розслідування, якщо є підстави вважати, що особа отримала потенційно смертельні поранення за підозрілих обставин, незважаючи на те, що особа, підозрювана у посяганні на життя даної особи, не виступала у якості представника держави (*Mustafa Tunç і Fecire Tunç проти Туреччини* [ВП], § 171).

126. Суд поширив це зобов'язання на випадки завдання потенційно смертельних поранень або смерті за обставин, які можуть спричинити відповідальність держави за недбалість (див., наприклад, у сфері охорони здоров'я: *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 214, і дорожньо-транспортних пригод: *Anna Todorova проти Болгарії*, § 72). У подібних випадках стаття 2 Конвенції також зобов'язує державу запровадити ефективну і незалежну судову систему, яка надавала би правові засоби для встановлення фактів, примушувала би винних відповідати за свої вчинки і надавала би потерпілим можливість отримати належне відшкодування (*Sinim проти Туреччини*, § 59 ; *Ciechońska проти Польщі*, § 66). У справах цього виду Суд поступово і з певними змінами запровадив загальні принципи, що стосуються обов'язку провести розслідування, зокрема, невід'ємні мінімальні стандарти (див. нижче частину К. нижче).

В. Взаємозв'язок між матеріальним і процесуальним аспектами

127. Зобов'язання держави провести ефективне розслідування у практиці Суду вважається зобов'язанням, невід'ємним від статті 2, яка вимагає, зокрема, щоб право на життя було «захищене законом». Хоча недотримання цього зобов'язання може мати наслідки для права,

захищеного статтею 13, проте процесуальне зобов'язання за статтею 2 є окремим зобов'язанням (*İlhan проти Туреччини* [ВП], §§ 91-92 ; *Šilih проти Словенії* [ВП], §§ 153-154). Воно може спричинити констатацію окремого і незалежного «втручання». Цей висновок впливає з того, що Суд завжди вивчав питання процесуальних зобов'язань окремо від питання про дотримання матеріального зобов'язання (і, у відповідних випадках, робив висновок про окреме порушення процесуального аспекту статті 2), і з того, що у численних випадках заява про порушення процесуального зобов'язання виникала за відсутності скарги стосовно процесуального аспекту цього положення (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 231).

С. Мета розслідування

128. Головна мета розслідування, що впливає зі статті 2, полягає у гарантуванні ефективного запровадження внутрішньо-правових положень, що захищають право на життя, і, якщо причиною могла бути поведінка представників держави або її органів, контролю за тим, щоб вони відповіли за смерть, що сталась за їхньої відповідальності (*Hugh Jordan проти Сполученого Королівства*, § 105 ; *Natchova і Інші проти Болгарії* [ВП], § 110 ; *Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 163).

Д. Форма розслідування

129. Різновид розслідування, що здатен допомогти досягти мети, котру переслідує стаття 2, залежить від обставин. Який би спосіб розслідування не було обрано, державні органи повинні діяти за власною ініціативою, як тільки отримають повідомлення. Вони не повинні покладати на рідних загиблого ініціативу з подання формальної заяви або ж відповідальність за здійснення будь-яких слідчих дій (*Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 165).

130. У випадку вбивств, котрі, як стверджується, були скоєні власноруч представниками держави або ж у співучасті з ними, позов до суду цивільної юрисдикції, поданий за ініціативи рідних жертви, а не влади, і внаслідок якого не було ні встановлено, ні покарано злочинця, не може братись до уваги під час дослідження питання про дотримання державою своїх процесуальних зобов'язань, що впливають зі статті 2 Конвенції (*Hugh Jordan проти Сполученого Королівства*, § 141), оскільки у подібних випадках ці зобов'язання не можуть бути виконані лише шляхом відшкодування шкоди (*McKerr проти Сполученого Королівства* (déc.), § 121; *Bazorkina проти Росії*, § 117; *Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 165).

131. На думку Суду, причина полягає у тому, що у справах, які стосуються вбивства, тлумачення статті 2, котре передбачає зобов'язання провести офіційне розслідування, ґрунтується не лише на тому, що будь-яка заява про порушення цього різновиду зазвичай здатна спричинити кримінальну відповідальність, але й на тому, що на практиці часто трапляється, що у випадку вбивства, котре, як стверджується, було скоєне власноруч представниками держави або ж у співучасті з ними, відповідні державні посадові особи чи органи є фактично єдиними, хто знає чи може знати про дійсні обставини смерті, тому і порушення належного процесуального провадження – кримінального переслідування, притягнення до дисциплінарної відповідальності і провадження, що передбачає для потерпілих і для їхніх сімей можливість звернутись до суду – перебуває в залежності від належного офіційного розслідування (*Makaratzis проти Греції* [ВП], § 73 ; *Khachiev і Akaïeva проти Росії*, §§ 120-121).

Е. Характер і ступінь контролю

132. Характер і ступінь контролю, які відповідають мінімальному стандарту ефективності, залежать від особливих обставин справи і мають оцінюватись у світлі сукупності відповідних

фактів і з огляду на практичні реалії слідчої роботи (*Centre de ressources juridiques au nom de Valentin Câmpreanu проти Румунії* [ВП], § 147). Різноманітні ситуації, які можуть скластись, неможливо звести до звичайного переліку слідчих дій або інших спрощених критеріїв (*Velikova проти Болгарії*, § 80).

133. Коли людина втрачає життя від рук представника держави за підозрілих обставин, внутрішньодержавні органи повинні тримати під особливо суворим контролем розслідування цих фактів (*Enukidze i Girvliani проти Грузії*, § 277 ; *Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 234).

134. Зникнення, в свою чергу, є особливим явищем, яке характеризується ситуацією, коли рідні протягом тривалого часу стикаються з непевністю і відсутністю пояснень та інформації стосовно того, що сталося, оскільки відповідні докази іноді можуть бути навіть умисно приховані або знищені. Така ситуація часто триває дуже довго, тим самим посилюючи неспокій рідних жертви. Наступна відсутність пояснень стосовно того, що сталося зі зниклою особою, і щодо місця її перебування є додатковим відмінним чинником, котрий спричиняє тривале становище. Тому в подібних випадках процесуальне зобов'язання потенційно продовжує існувати, доки не буде встановлено долю згаданої особи; постійна відсутність необхідного розслідування має вважатись такою, що становить тривале порушення. Так має бути навіть тоді, коли зрештою можна припустити загибель жертви (*Varnava i Inui проти Туреччини* [ВП], § 148).

135. У випадках замовних вбивств Суд вважав, що розслідування не можна вважати належним за відсутності справжніх і серйозних зусиль у проведенні слідчих дій, вжитих з метою встановити того, кому належить злочинний умисел, тобто особу чи осіб, які замовили вбивство. У таких випадках ретельність державних органів має сягати далі, ніж встановлення виконавця (*Mazepa i Inui проти Росії*, §§ 75-79).

136. Якщо жертвою вбивства є журналіст, Суд, спираючись на Рекомендацію СМ/Рес (2016) 4 щодо захисту журналістської діяльності і безпеки журналістів та інших працівників ЗМІ, вирішив, що вкрай важливо перевірити можливість зв'язку між злочином і професійною діяльністю даного журналіста (*Mazepa i Inui проти Росії*, § 73).

Ф. Критерії вимог до розслідування

1. Незалежність

137. Загалом можна вважати, що для того, аби розслідування заяви про протиправне вбивство, скоєне представниками держави, було ефективним, необхідно, щоб особи, на яких воно покладене, були незалежними від причетних осіб. Це передбачає не лише відсутність ієрархічного або інституційного зв'язку, але й практичну незалежність. Йдеться про довіру громадської думки до монополії держави у сфері застосування сили (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 232).

138. Вимоги статті 2 передбачають конкретну перевірку незалежності розслідування в цілому, а не абстрактну оцінку (*Mustafa Tunç i Fecire Tunç проти Туреччини* [ВП], § 222).

139. Водночас стаття 2 вимагає не того, щоб особи і органи, на які покладене розслідування, мали абсолютну незалежність, а радше щоб вони були достатньо незалежними від осіб та інституцій, про відповідальність яких може йтись. Достатній характер ступеню незалежності оцінюється з огляду на сукупність обставин, обов'язково особливих, кожної справи (*ibidem*, § 223).

140. Водночас, якщо виникає сумнів щодо правової чи інституційної незалежності, то ця ситуація, хоча вона не обов'язково є вирішальною, має змусити Суд суворіше дослідити, чи розслідування було проведене у незалежний спосіб. Якщо постає питання про незалежність і

неупередженість розслідування, необхідно встановити, чи оспорювана обставина зашкодила, і якою мірою, ефективності розслідування і його здатності пролити світло на обставини смерті і покарати наявних відповідальних осіб (*ibidem*, § 224).

141. У зв'язку з цим Суд підкреслював, що прокурори неодмінно повинні звертатись до поліції для отримання інформації і допомоги, і що цього ще не достатньо, аби дійти висновку про те, що вони не мають необхідної незалежності щодо поліції. Водночас, можуть поставати проблеми, якщо прокурор має тісні робочі зв'язки з певним поліцейським відділенням (*Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], § 344).

142. Суд дійшов висновку про недостатню незалежність розслідування, якщо, наприклад, особи, які мали його здійснювати:

- були потенційними підозрюваними (*Bektaş і Özalp проти Туреччини*, § 66 ; *Orhan проти Туреччини*, § 342) ;
- були безпосередніми колегами особи, проти якої провадилось розслідування, або ймовірно могла стати такою (*Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], §§ 335-341 ; *Emars проти Латвії*, §§ 85 і 95) ;
- мали ієрархічний зв'язок із потенційними підозрюваними (*Şandru і Інші проти Румунії*, § 74 ; *Enukidze і Girgvlіani проти Грузії*, §§ 247 і далі)

143. У певних випадках Суд, на підставі конкретних заходів, вжитих слідчими органами, зробив висновок про наявність ознак недостатньої незалежності, наприклад:

- невжиття певних заходів, які дозволили б пролити світло на обставини справи (*Serguei Chevchenko проти України*, §§ 72-73) ;
- надання надмірної ваги свідченням підозрюваних (*Кауа проти Туреччини*, § 89) ;
- відмова розслідувати певні очевидні і неодмінні гіпотези (*Оğur проти Туреччини* [ВП], §§ 90-91) ;
- інертність (*Rupa проти Румунії (№ 1)*, §§ 123-124).

144. Суд не вбачав проблеми з незалежністю розслідування у наступних випадках:

- сам факт, що слідчі і особи, проти яких велось розслідування, жили в одній казармі у особливому випадку проведення військових операцій за кордоном (*Jaloud проти Нідерландів* [ВП], § 189) ;
- військовий суд, який мав провести розслідування, не був повністю незалежним у своєму статусі, але не було прямого ієрархічного, інституційного чи іншого зв'язку між ним і основним потенційним підозрюваним і, з іншого боку, його конкретна поведінка не виявляла жодних ознак недостатньої незалежності і неупередженості у проведенні розслідування (*Mustafa Tunç і Fecire Tunç проти Туреччини* [ВП], § 254).

2. Належний характер

145. Аби вважатись «ефективним» у тому сенсі, який мається на увазі стосовно статті 2 Конвенції, розслідування загибелі, що породжує відповідальність Держави-учасниці на підставі цього положення, має перш за все бути належним (*Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], § 324). Аби бути «належним», воно має допомогти вияснити, чи було виправданим застосування сили за даних обставин, а також встановити відповідальних і, за потреби, покарати їх (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 233). Йдеться про зобов'язання не щодо результату, а щодо засобів (*Tahsin Acar проти Туреччини* [ВП], § 223 ; *Jaloud проти Нідерландів* [ВП], § 186).

146. Державні органи повинні вжити доступних їм розумних засобів, щоб отримати докази стосовно даних фактів, включно з, поміж іншим, показами очевидців, висновками експертизи,

і, за потреби, розтину тіла, котрі допомогли б скласти повний і точний звіт стосовно поранень і об'єктивний аналіз медичних висновків, зокрема, стосовно причини смерті. До того ж, якщо представники держави застосували силу, розслідування має бути ефективне і у тому напрямку, аби допомогти встановити, чи було виправданим застосування сили (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 233). Будь-який недолік розслідування, який послаблює його спроможність встановити причину смерті або осіб, відповідальних за неї, потенційно може не відповідати цьому стандарту (*Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 166).

147. Зокрема, висновки розслідування мають спиратись на ретельний, об'єктивний і неупереджений аналіз усіх належних доказів. Відмова від однієї зі слідчих гіпотез, яка виглядає очевидною, неодмінно підриває спроможність розслідування встановити обставини справи і відповідальних осіб (*Mustafa Tunç і Fecire Tunç проти Туреччини* [ВП], § 175).

148. Наприклад, Суд дійшов висновку про неналежний характер розслідування у наступних випадках:

- Розслідування пострілів, що спричинили смертельні наслідки, зроблених поліцейськими під час спроби арешту, мало такі прогалини, як відсутність перевірки рук відповідного поліцейського, аби встановити, чи є на них сліди пороху; не було здійснено відтворення інциденту; не було перевірено зброю і боеприпаси поліцейських; не було належним чином зафіксовано тілесні ушкодження, завдані фатальним пострілом тілу жертви; перед допитом відповідних поліцейських не було відокремлено (*Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], §§ 326-332) ;
- Криміналістичний аналіз мав численні недоліки (*Tanli проти Туреччини*, § 153) ;
- Державні органи дотримувались версії подій, наданої представниками держави, причетними до справи, і не було допитано жодного іншого свідка (*Özalp і Інші проти Туреччини*, § 45) або ж вони надали вирішальної ваги зробленому ними звіту (*İkincisoy проти Туреччини*, § 78) ;
- Зовсім не було вивчено бортовий журнал, попри те, що це був вирішальний доказ для встановлення і наступного притягнення до відповідальності осіб, винних у бомбардуванні мирних сіл військовою авіацією (*Benzer і Інші проти Туреччини*, § 196);
- Розслідування замовного вбивства журналіста зосереджувалось тільки на одній слідчій версії, інші версії не досліджувались.

149. Натомість, беручи до уваги різноманітні заходи, вжиті внутрішньодержавними органами, Суд не зробив висновку про неналежний характер розслідування у наступних випадках:

- *Mustafa Tunç і Fecire Tunç проти Туреччини* [ВП], § 209, що стосувалась розслідування загибелі сина і брата заявників під час проходження ним військової служби;
- *Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 286, що стосувалась розслідування пострілів, які спричинили загибель особи, помилково ідентифікованої як потенційний терорист;
- *Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 309, що стосувалась розслідування маніфестації, придушеної службами безпеки під час проведення самміту Великої Вісімки;
- *Palić проти Боснії і Герцеговіни*, §§ 64-66, що стосувалась розслідування зникнення чоловіка заявниці під час війни у Боснії і Герцеговіні.

3. Характер і ступінь ретельності

150. Стаття 2 вимагає, аби розслідування було проведене невідкладно (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 237) і з розумною сумлінністю (*Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 305).

151. Суд погоджується з тим, що можуть виникати перешкоди і ускладнення, які у певному випадку перешкоджають успішному проведенню розслідування; водночас, негайне вжиття заходів державними органами, коли йдеться про розслідування будь-якого застосування сили, що спричинило смертельні наслідки, може також вважатись вирішальним для збереження довіри громадськості до дотримання ними принципу законності і для уникнення будь-яких підозр у їх причетності або терпимості до незаконних дій (*Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 166 ; *Tahsin Acar проти Туреччини* [ВП], § 224 ; *Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 237).

152. Сплив часу не лише перешкоджає проведенню розслідування, але й незворотно підриває можливості його успішного завершення (*Мосану і Інші проти Румунії* [ВП], § 337).

153. Зокрема, у наступних випадках Суд вирішив, що державні органи не провели розслідування з достатньою невідкладністю:

- *Kelly і Інші проти Сполученого Королівства*, § 136, у якій процедура судового розслідування загибелі рідних заявників під час проведення операції органами безпеки була порушена через вісім років після подій;
- *Nafiye Çetin і Інші проти Туреччини*, § 42, у якій кримінальне провадження, відкрите задля встановлення фактів і виявлення та покарання осіб, винних у загибелі рідних заявників під час перебування під арештом, тривало майже 15 років;
- *Мосану і Інші проти Румунії* [ВП], § 348, у якій розслідування загибелі пана Мокану під час маніфестації у 1990 році проти правлячого режиму Румунії все ще тривало протягом більш ніж двадцяти трьох років;
- *Hemsworth проти Сполученого Королівства*, § 74, у якій процедура судового розслідування була порушена через 13 років після того, як, відповідно до тверджень заявників, їхній родич був убитий у Північній Ірландії органами безпеки;
- *Jelić проти Хорватії*, § 91, у якій розслідування подій і вбивства чоловіка заявниці у 1991 році провадилось із незрозумілими затримками;
- *Mazera і Інші проти Росії*, § 81: розслідування замовного вбивства журналіста-розслідувача, зокрема, щодо встановлення осіб, які замовили злочин, після одинадцяти років все ще тривало.

154. Водночас, у випадку вбивств, відповідальність за які покладалась на рух «Хізбуллах», Суд вирішив, що тривалість розслідування і/або наступного кримінального провадження не була надмірною. Беручи до уваги характер злочинів (вбивства, скоєні невідомими особами) і заходи, необхідні для виявлення злочинної організації, Суд вирішив, що розслідування, проведене у даних справах, звичайно ж, було тривалими, проте достатньо ефективним, і не можна було стверджувати, що влада не вжила жодних дій стосовно загибелі рідних заявників (*Bayrak і Інші проти Туреччини*, §§ 54-55 ; *Adıyaman проти Туреччини* (déc.)). Див. також щодо розслідування загибелі і зникнення під час збройного конфлікту, *Palić проти Боснії і Герцеговіни*, § 70 ; *Zdjelar і Інші проти Хорватії*, §§ 91-94.

4. Контроль громадськості і залучення рідних

155. Громадськість повинна мати право достатнім чином стежити за розслідуванням або його висновками, щоб забезпечити як практичну, так і теоретичну відповідальність. Проте цей принцип не можна поширювати настільки, аби вимагати того, щоб уся сукупність проваджень, наступних за розслідуванням насильницьких смертей, мала публічний характер. Наприклад, оприлюднення або публікація поліцейських звітів і доказів, що стосуються розслідування, може спричинити дразливі проблеми і становити ризик згубних наслідків для приватних осіб або ж для інших розслідувань, і тому їх не можна вважати вимогою, що автоматично впливає зі

статті 2. Необхідний рівень контролю громадськості може змінюватись залежно від ситуації (*Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], § 353 ; *Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 304).

156. Водночас, у будь-якому випадку рідні жертви повинні бути залучені до провадження тією мірою, яка необхідна для захисту їхніх законних інтересів (*Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 167). Слідчі органи, тим не менш, не зобов'язані задовольняти усі клопотання стосовно слідчих дій, які можуть надходити від рідних протягом проведення розслідування (*Ramsahai і Інші проти Нідерландів* [ВП], § 348 ; *Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 304). До того ж, відсутність контролю громадськості за поліцейським розслідуванням може бути компенсована наданням громадськості і рідним жертви необхідного доступу на інших стадіях провадження (*Hugh Jordan проти Сполученого Королівства*, § 121).

157. У наступних випадках Суд постановив, що розслідування не було доступним для рідних або ж не надавало громадськості можливості належного контролю:

- сім'я жертви не мала доступу ні до попереднього слідства, ні до судових документів (*Oğur проти Туреччини* [ВП], § 92) або ж їй не повідомляли про важливі зміни, що мали місце під час розслідування (*Betaïev і Betaïeva проти Росії*, § 88) ;
- дружина жертви не отримала жодної інформації щодо просування розслідування; вона не могла ознайомитись з матеріалами справи і їй не було надано жодного документу ні стосовно показів свідків, ні щодо інших слідчих дій (*Mezhiyeva проти Росії*, § 75) ;
- батькові жертви не повідомили про закриття провадження через відсутність складу злочину (*Güleç проти Туреччини*, § 82) ;
- аби мати можливість брати участь у слідчому провадженні, рідні повинні були подати заяву про відкриття кримінального провадження і визнання їх цивільними позивачами (*Slimani проти Франції*, § 47) ;
- прокуратура намагалась перешкодити заявникам ознайомитись з матеріалами розслідування (*Benzer і Інші проти Туреччини*, § 193).

158. У наступних випадках Суд не встановив жодних проблем із доступом до розслідування для рідних або громадськості:

- *Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 315, стосовно розслідування придушення службами безпеки маніфестації під час самміту Великої Вісімки;
- *Bubbins проти Сполученого Королівства*, § 161, у якій брат заявника був убитий поліцейськими у власній квартирі після двогодинної облоги;
- *Palić проти Боснії і Герцеговіни*, § 69, стосовно розслідування зникнення чоловіка заявниці під час війни у Боснії і Герцеговіні.

G. Питання, що стосуються кримінального переслідування і санкцій

159. Не існує жодного права на те, щоб було проголошене обвинувачення або вирок, ні навіть щоб було призначене певне покарання, і той факт, що розслідування завершується без конкретного результату або з обмеженими наслідками, не є сам по собі показником будь-яких недоліків (*Giuliani і Gaggio проти Італії* [ВП], § 306).

160. Водночас, вимоги, що впливають із процесуального аспекту статті 2, поширюються поза межі офіційного розслідування. Тому якщо внаслідок проведення розслідування було відкрите провадження у національних судах, то вже сукупність провадження, включно зі стадією постановлення судом рішення, має відповідати вимогам позитивного зобов'язання захистити

життя за допомогою закону (*Öneriyildiz проти Туреччини* [ВП], § 95 ; *Ali i Ayşe Duran проти Туреччини*, § 61).

161. У зв'язку з цим, за загальним правилом, змагальне кримінальне провадження перед незалежним і безстороннім суддею має вважатись таким, що надає вагомій гарантії ефективності для встановлення фактів і притягнення до кримінальної відповідальності (*McKerr проти Сполученого Королівства* (déc.), § 134). Водночас, не можна виключати того, що, наприклад, прогалини у розслідуванні можуть тяжко нашкодити спроможності суду здійснити притягнення до відповідальності за настання смерті (*Ağdaş проти Туреччини*, § 102).

162. Суд визнає роль національних судів у виборі покарань, які мають бути застосовані до представників держави за жорстоке поводження і вбивство. Водночас, Суд має зберігати свою функцію контролю і втручатись у випадках, коли існує явна непропорційність між скоєним правопорушенням і застосованим покаранням (*Armani Da Silva проти Сполученого Королівства* [ВП], § 285).

163. Наприклад, Суд підкреслював, що процесуальні зобов'язання, які витікають зі статті 2 Конвенції, у жодному випадку не можна вважати виконаними, якщо внаслідок бездіяльності державних органів розслідування закривається за спливом строків давності (*Association « 21 décembre 1989 » і Інші проти Румунії*, § 144).

164. Загалом, якщо йдеться про загибель, спричинену жорстоким поводженням з боку представників держави, Суд постановляв, що відстрочка виконання покарання у вигляді позбавлення волі, застосована до поліцейських, визнаних винними, є подібною до часткової амністії, і що такий захід не можна вважати відповідним до практики Суду, оскільки дані особи, незважаючи на обвинувальний вирок, практично залишились безкарними (*Ali i Ayşe Duran проти Туреччини*, § 69).

165. До того ж, контроль Суду не обмежується суворістю покарань, первинно застосованих внутрішніми судами, а стосується також і способу, у який ці покарання згодом виконувались (*Enukidze і Girgvlіani проти Греції*, §§ 269 і 275, у якій Суд дійшов висновку про порушення процесуального аспекту статті 2, зокрема через необґрунтовано м'яке ставлення до засуджених, яких було достроково звільнено; *Kitanovska Stanojkovic і Інші проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*, § 33, у якій Суд дійшов висновку про порушення процесуального аспекту статті 2 через невиправдану повільність виконання покарання у вигляді позбавлення волі). Зокрема, амністування осіб, винних у вбивствах цивільних осіб або у жорстокому поводженні з ними, суперечить зобов'язанням, покладеним на державу відповідно до статті 2 Конвенції, оскільки такий захід перешкоджатиме розслідуванню подібних дій і неодмінно призведе до безкарності осіб, що їх скоїли (*Marguš проти Хорватії* [ВП], § 127).

Н. Відновлення процесуального зобов'язання

166. Процесуальне зобов'язання покладається на державу протягом всього часу, коли можна розумно очікувати від влади вжиття заходів, спрямованих на встановлення обставини смерті, і встановити відповідальних за неї (*Šilih проти Словенії* [ВП], § 157). Водночас, у певних випадках докази, що можуть пролити світло на нові обставини смерті, можуть виявитись згодом. Тоді питання полягає у тому, чи відновлюється, і у якому вигляді, процесуальне зобов'язання. У такому випадку, якщо виникає заява, доказ або обґрунтоване і вірогідне повідомлення, які могли б допомогти встановити і, зрештою, притягнути до кримінальної відповідальності і покарати винних, державні органи повинні вжити нових слідчих дій (*Brecknell проти Сполученого Королівства*, § 71).

167. Характер і обсяг будь-якого пізнішого розслідування, котрого вимагає процесуальне зобов'язання, неодмінно залежать від обставин кожної окремої справи і цілком можуть бути

відмінними від тих, на які очікують одразу ж після настання смерті (*Harrison і Інші проти Сполученого Королівства* (déc.), § 51). Сплив часу обов'язково становить перешкоду, наприклад, для встановлення свідків і їх спроможності правильно пригадати події. Подібні пошуки іноді можуть розумно обмежуватись перевіркою достовірності джерела або нового доказового елементу (*Cerf проти Туреччини*, § 65). До того ж, вимога невідкладності у певних випадках є цілком відмінною від тої, яка застосовується до нещодавніх інцидентів, коли часто важливо діяти швидко, аби на місці події зберегти вирішальні докази або допитати свідків тоді, коли вони добре пам'ятають усі подробиці (*Gurtekin і Інші проти Кіпру* (déc.), § 21 і цитовані посилання).

168. Беручи до уваги першочергову мету відновлення будь-яких слідчих дій, влада має право керуватись перспективою успішності будь-якого кримінального переслідування (*Brecknell проти Сполученого Королівства*, § 71).

169. Водночас, немає підстав надмірно регламентувати можливість зобов'язання розслідувати протиправні вбивства через багато років після цих подій, оскільки інтерес громадськості у тому, щоб отримати притягнення до відповідальності і визнання винними осіб, які скоїли злочини, є загальноновизнаним, зокрема, коли йдеться про воєнні злочини і злочини проти людства (*Jelić проти Хорватії*, § 52).

I. Розслідування злочинів, скоєних з мотиву ненависті

170. Коли надходять повідомлення про скоєння насилля з расистських міркувань, вкрай важливо, аби розслідування було енергійним і безстороннім з огляду на необхідність неухильно доводити, що суспільство засуджує расизм, і зберігати довіру меншин до спроможності влади захистити їх від загрози расистського насилля (*Menson проти Сполученого Королівства* (déc.) ; *Gjilkondi і Інші проти Греції*, § 118).

171. Якщо до насилля і жорстокості з расистських мотивів ставитись так само, як до справ, які не мають расистського підґрунтя, то це буде те ж саме, що заплющувати очі на специфічний характер діянь, особливо руйнівних для основоположних прав. Відсутність відмінності у способі, у який дається відповідь на засадово відмінні ситуації, може становити невинуватене ставлення, несумісне зі статтею 14 Конвенції, в сукупності зі статтею 2 (*Natchova і Інші проти Болгарії* [ВП], § 160).

J. Процесуальні зобов'язання у транскордонних справах

172. Суд нагадує, що в принципі процесуальне зобов'язання, що впливає зі статті 2, покладається на державу-відповідача, до чияї юрисдикції належала жертва на момент смерті (*Emin і Інші проти Кіпру, Греції і Сполученого Королівства* (déc.)), якщо тільки певні особливі обставини не вимагають відступу від цього загального правила (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, §§ 241-242).

173. До того ж, стаття 2 не вимагає від держав, щоб вони встановлювали загальну юрисдикцію, коли помирає один з їхніх громадян (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 244).

174. Водночас, навіть за відсутності особливих обставин, Суд вважає, що зобов'язання для держави, на яку покладається розслідування, отримати докази, що перебувають під іншою юрисдикцією, передбачає супутнє зобов'язання для держави, на території якої знаходиться доказ, надати, в межах своїх повноважень і ресурсів, будь-яку допомогу, стосовно якої надходить клопотання про надання правової допомоги (*Rantsev проти Кіпру і Росії*, § 245).

175. Зокрема, якщо у іншій державі наявні докази стосовно випадку протиправного насилля, що спричинило смерть, влада держави, до якої втекли злочинці і на території якої можуть бути

віднайдені докази правопорушення, може бути зобов'язана, на підставі статті 2, вжити належних заходів, за потреби – з власної ініціативи. У протилежному випадку особи, які коять транскордонні злочини, могли б діяти цілком безкарно, а влада держави-учасниці, яка стала жертвою посягання, зазнала б поразки у своїх зусиллях, спрямованих на захист основоположних прав своїх громадян (*Cummins і Інші проти Сполученого Королівства* (dés.) ; *O'Loughlin і Інші проти Сполученого Королівства* (dés.)).

К. Процесуальні зобов'язання за смерть чи тяжкі поранення, скоєні через недбалість

176. Як зазначалось вище, Суд поширив процесуальні зобов'язання, що випливають зі статті 2, на випадки завдання потенційно смертельних поранень або на загибель через недбалість. У такий спосіб Суд поширив на них і загальні принципи, зокрема згадані критерії зобов'язання провести розслідування, водночас адаптувавши їх до обставин таких справ.

1. Загальні принципи

177. Питання про відповідальність держави на підставі статті 2 Конвенції може поставати тоді, коли внутрішньодержавна правова система неспроможна забезпечити притягнення до відповідальності за недбалість, котра створює ризик спричинити смерть або спричиняє її (*Banel проти Литви*, § 70).

178. Тому, якщо недбалість приватної особи є причиною загибелі або завдання потерпілому тяжких тілесних ушкоджень, зобов'язання держави вжити усіх заходів, необхідних для захисту життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією, покладає на неї обов'язок запровадити ефективну і незалежну судову систему, котра надавала б правові засоби, що дозволяють швидко встановити факти, притягнути винних осіб до відповідальності і забезпечити потерпілим належне відшкодування (*Ferges проти Хорватії*, § 32, стосовно ефективного характеру провадження, відкритого за фактом вибуху гранати у піцерії; *Ciechońska проти Польщі*, § 66, стосовно провадження щодо загибелі чоловіка заявниці від того, що на нього на території лікарняної установи впало дерево; *Anna Todorova проти Болгарії*, § 72, стосовно провадження щодо загибелі сина заявниці у дорожньо-транспортній пригоді; *Ilbeyi Kemaloglu і Meriye Kemaloglu проти Туреччини*, § 38, стосовно загибелі сина заявників, який замерз у семирічному віці, намагаючись повернутись додому під час завірюхи; *Kotelnikov проти Росії*, §§ 99-101, у якій заявника було тяжко поранено у дорожньо-транспортній пригоді).

179. У галузі охорони здоров'я Суд тлумачив процесуальне зобов'язання, що випливає зі статті 2, як таке, що зобов'язує запровадити ефективну і незалежну судову систему, спроможну у випадку смерті особи, яка перебувала під відповідальністю медичних працівників державного чи приватного сектору, встановити причину смерті і зобов'язати конкретних винних осіб відповідати за свої дії (*Šilih проти Словенії* [ВП], § 192 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 214).

180. У зв'язку з цим Суд постановив, що у випадку, коли посягання на право на життя або на фізичну недоторканність особи не є умисними, зобов'язання запровадити «ефективну судову систему» не обов'язково і не завжди вимагає кримінально-правових засобів, оскільки воно може бути дотримане шляхом надання можливості звернення до судів цивільної юрисдикції, як окремо, так і в сукупності зі зверненням до судів кримінальної юрисдикції, що дозволило б встановити відповідальність будь-якого виду і вжити будь-яких засобів відшкодування цивільно-правового характеру. Суд погодився з тим, що заходи дисциплінарного характеру також можуть бути застосовані (*Calvelli і Ciglio проти Італії* [ВП], § 51 ; *Mastromatteo проти Італії* [ВП], § 90 ; *Vo проти Франції* [ВП], § 90 ; *Anna Todorova проти Болгарії*, § 73 ; *Cevrioğlu проти Туреччини*, § 54 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], §§ 137 і 215).

181. Стосовно цього Суд також підкреслив, що вибір засобів, які дозволили б забезпечити дотримання позитивних зобов'язань, що випливають зі статті 2, в принципі є питанням, що належить до можливості розсуду держав-учасниць. З огляду на різноманітність засобів, котрі можуть гарантувати захищені Конвенцією права, той факт, що держава-учасниця не вжила певного заходу, передбаченого внутрішнім правом, не перешкоджає їй дотриматись свого позитивного зобов'язання у інший спосіб. Водночас, аби таке зобов'язання було дотримане, необхідно, щоб передбачені внутрішнім правом захисні механізми не лише існували в теорії, але й ефективно діяли на практиці (*Cevrioğlu проти Туреччини*, §§ 53 і 55 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 216).

182. Тому Суд покликаний встановити, чи засоби правового захисту, наявні у праві і на практиці, в сукупності можуть вважатись правовими засобами, котрі дозволяють встановити факти, притягнути винних до відповідальності і надати потерпілим відшкодування. Інакше кажучи, замість того, щоб оцінювати правовий режим *in abstracto*, Суд має перевірити, чи він, в сукупності, дозволив правильно вирішити спір (*Valeriy Fouklev проти України*, § 67).

183. Тим не менш, навіть у випадках неумисного посягання на право на життя можуть існувати виняткові обставини, за яких є необхідним ефективно кримінальне розслідування, аби задовольнити вимоги статті 2 Конвенції (*Cevrioğlu проти Туреччини*, § 54 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 215). Наприклад, у наступних випадках Суд постановив, що такі обставини були присутні, коли недбалість, що спричинила посягання на право на життя, виходила за межі звичайної помилки у судженні або необережності:

- у випадку небезпечної промислової діяльності (*Öneryıldız проти Туреччини* [ВП], § 71) ;
- у випадку відмови надати медичну допомогу (*Asiye Genç проти Туреччини*, § 73) ;
- у випадку військової діяльності (*Oruk проти Туреччини*, §§ 50 і 65) ;
- у випадку перевезення небезпечних вантажів (*Sinin проти Туреччини*, §§ 62-64).

184. Також Суд погоджується з тим, що якщо одразу не було чітко встановлено, що причиною смерті є нещасний випадок або інше неумисне діяння, і що гіпотеза умисного вбивства з огляду на факти є принаймні ймовірною, Конвенція вимагає, щоб було проведене розслідування, котре відповідало б мінімальним стандартам ефективності, аби пролити світло на обставини смерті. Той факт, що розслідування зрештою зупиняється на гіпотезі нещасного випадку, не має для цього питання жодного наслідку, оскільки зобов'язання провести розслідування має за мету саме підтвердити або заперечити наявні гіпотези (*Mustafa Tunç i Fecire Tunç проти Туреччини* [ВП], § 133).

185. У сфері охорони здоров'я Суд постановив, що необхідно, аби система, запроваджена на національному рівні для встановлення причин смерті осіб, які знаходились під відповідальністю медичних працівників, була незалежною. Це передбачає не лише відсутність ієрархічного чи інституційного зв'язку, але й як формальну, так і конкретну незалежність від осіб, причетних до подій, усіх сторін, уповноважених оцінити факти у рамках провадження, яке має встановити причину смерті (*Bajić проти Хорватії*, § 90). Ця вимога є особливо важливою, коли йдеться про отримання висновків медичної експертизи (*Karpisiewicz проти Польщі* (déc.)), оскільки дуже ймовірно, що звіти медичних експертів матимуть вирішальну вагу в оцінюванні, яке робитиме суд стосовно вкрай складних проблем медичної недбалості, що робить їхню роль у провадженні особливо важливою (*Bajić проти Хорватії*, § 95 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 217).

186. Якщо має місце недбалість, то дане провадження має бути завершено у розумний строк (*Šilih проти Словенії* [ВП], § 196 ; *Cavit Tınarloğlu проти Туреччини*, § 115 ; *Ferges проти Хорватії*, § 38).

187. Суд постановив, що у справах щодо застосування статті 2, зокрема, стосовно провадження, відкритого для встановлення обставин смерті, повільність провадження є певною вказівкою на наявність недоліку, що становить порушення державою-відповідачем своїх позитивних зобов'язань з точки зору Конвенції, якщо тільки держава не наведе дуже переконливі і достовірні виправдання, котрі пояснюють таку повільність (*Bilbija i Blažević проти Хорватії*, § 107 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 219).

188. У сфері охорони здоров'я Суд підкреслив, що окрім питання про повагу у тому чи іншому випадку до прав, що впливають зі статті 2, більш загальні міркування також вимагають невідкладного вивчення справ стосовно медичної недбалості у лікарняній установі. Знання фактів і помилок, скоєних у наданні медичної допомоги, є важливим для того, щоб допомогти відповідним закладам і медичним працівникам усунути потенційні недоліки і запобігти подібним помилкам. Тому невідкладний розгляд таких справ є важливим для безпеки усіх користувачів системи охорони здоров'я (*Oyal проти Туреччини*, § 76).

189. Якщо у справах щодо застосування представниками держави сили, що спричинило смертельні наслідки, компетентні державні органи повинні з власної ініціативи розпочати розслідування, то у справах стосовно медичної недбалості, коли смерть було заподіяно неумисно, відповідальність держави може мати місце тоді, коли рідні померлого ініціюють провадження (*Šilih проти Словенії* [ВП], § 156 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 220).

190. Також у цьому питанні Суд вважає, що йдеться про зобов'язання не щодо результату, а тільки щодо засобів (*Banel проти Лівану*, § 66 ; *Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії* [ВП], § 221). Відповідно, сам той факт, що наслідок внутрішнього провадження був несприятливим для зацікавленої особи, не означає, що держава-відповідач не виконала своє позитивне зобов'язання, котре впливає зі статті 2 Конвенції (*ibidem*, § 221 ; *E.M. i Інші проти Румунії* (déc.), § 50).

2. Приклади

а. Скарги на медичну недбалість

191. Суд, зокрема, постановив у наступних випадках, що правова база не передбачала негайного і належного рішення, котре відповідно до процесуальних зобов'язань за статтею 2 покладається на державу:

- Внутрішнє провадження було надмірно тривалим (*Byrzykowski проти Польщі*, §§ 114-116 ; *Šilih проти Словенії* [ВП], §§ 202-210 ; *Zafer Öztürk проти Туреччини*, §§ 56-57 ; *Bilbija i Blažević проти Хорватії*, §§ 105-107) ;
- Професійні стосунки між медичними експертами і обвинуваченим були такими, що не могли вважатись об'єктивно неупередженими (*Bajić проти Хорватії*, §§ 98-102 ; і, *a contrario*, *Karpisiewicz проти Польщі* (déc.)) ;
- Була відсутня співпраця між судово-медичними експертами і слідчими органами, а висновки експертів не були мотивовані (*Eugenia Lazăr проти Румунії*, §§ 81-85);
- Внутрішня правова система не надавала рідним жертви можливості подати цивільний позов і отримати відшкодування моральної шкоди (*Sarishvili-Bolkvadze проти Грузії*, §§ 90-98).

192. Натомість у наступних випадках Суд не дійшов висновку про відсутність механізму, який уможливив би притягнення до кримінальної, дисциплінарної або цивільної відповідальності:

- *Vo проти Франції* [ВП], § 95 (добровільне переривання вагітності) ;
- *Ursu проти Румунії* (déc.) (смерть від інфаркту) ;

- *Marousseva проти Росії* (déc.) (смерть дитини під час хірургічної операції на серці) ;
- *Sevim Güngör проти Туреччини* (déc.) (смерть літнього пацієнта у лікарні від наслідків бронхопневмонії) ;
- *Besen проти Туреччини* (déc.) (смерть матері заявниці від наслідків операції) ;
- *Vakrilov проти Болгарії* (déc.), § 41 (смерть від наслідків тяжкої серцево-судинної і дихальної недостатності) ;
- *Е.М. і Інші проти Румунії* (déc.), § 56 (смерть у лікарні від наслідків пост-операційної бактеріальної інфекції) ;
- *Buksa проти Польщі* (déc.), §§ 15-16 (смерть немовляти від наслідків недіагностованої доброякісної пухлини печінки).

б. Нещасні випадки

193. Суд, зокрема, постановив у наступних випадках, що держава не забезпечила ефективної судової відповіді стосовно загибелі особи від нещасного випадку:

- Внутрішнє провадження було надмірно тривалим через недбалість з боку державних органів (*Anna Todorova проти Болгарії*, § 83 ; *Igor Chevtchenko проти України*, § 61 ; *Starčević проти Хорватії*, § 67 ; *Muĉibabić проти Сербії*, § 135 ; *Sidika İmren проти Туреччини*, § 67 ; *Ferges проти Хорватії*, §§ 41-42) ;
- У збиранні доказів були недоліки, які повністю унеможливили встановлення фактів у справі і притягнення до відповідальності осіб, обвинувачених у рамках наступних проваджень (*Ciechońska проти Польщі*, § 75 ; *Antonov проти України*, § 50).

194. Натомість у наступних випадках Суд не дійшов висновку про відсутність механізму, який дозволив би притягнення до кримінальної, дисциплінарної або цивільної відповідальності осіб, які могли би бути винними:

- *Furdík проти Словаччини* (déc.) (загибель альпініста) ;
- *Koceski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія* (déc.), § 28 (загибель на ігровому майданчику дівчинки, роздушеної важкою бетонною плитою, що обвалилась) ;
- *Cavit Tınarlıoğlu проти Туреччини*, § 125 (тяжкі поранення, отримані заявником внаслідок зіткнення з моторним човном у невідмежованій зоні для купання) ;
- *Mikhno проти України*, § 151 (падіння на землю військового літака, що спричинило загибель осіб, присутніх на відкритому для публіки авіашоу) ;
- *Çakmak проти Туреччини* (déc.), § 34 (загибель від електричного струму родича заявників, коли він зривав шишки із дерева, розташованого у садку початкової школи) ;
- *Aktaş проти Туреччини* (déc.), § 29 (загибель сина заявника, який на мотоциклі зіткнувся із мікроавтобусом).

Перелік цитованих справ

Цитована у даному довіднику практика Суду стосується ухвалених ним рішень щодо суті і щодо прийнятності, а також рішень і звітів Європейської комісії з прав людини («Комісія»).

Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(déc.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

«Неостаточні» на момент даного оновлення рішення палати, у розумінні статті 44 Конвенції, позначені у переліку зірочкою (*). Стаття 44 § 2 Конвенції каже наступне: «Рішення Палати стає остаточним: а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або с) якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43». Якщо колегія Великої Палати задовольняє клопотання про передання справи, рішення палати стає неостаточним і тому не має жодних правових наслідків; згодом Велика Палата постановить остаточне рішення.

У електронній версії довідника гіпер-посилання цитованих справ відсилають до бази даних HUDOC (<<http://hudoc.echr.coe.int>>), котра надає доступ до практики Суду (рішень і постанов Великої Палати, палат і комітетів, комунікованих справ, дорадчих думок і витягів із юридичних документів у Інформаційних повідомленнях з практики Суду), Комісії (рішення і звіти), а також до резолюцій Комітету Міністрів. Деякі рішення Комісії не розміщені у базі даних HUDOC і доступні лише у друкованому вигляді у відповідних томах Щорічника Європейської конвенції з прав людини.

Суд постановляє свої рішення і постанови двома офіційними мовами - французькою і/або англійською. База даних HUDOC надає, окрім того, доступ до перекладів більш ніж тридцятьма неофіційними мовами деяких основних справ Суду. Вона містить також посилання на деякі збірки юриспруденції, розміщені в Інтернеті третіми особами.

—A—

Abuyeva і Інші проти Росії, № 27065/05, 2 грудня 2010
Adiyaman проти Туреччини (déc.), № 58933/00, 9 лютого 2010
Ağdaş проти Туреччини, № 34592/97, 27 липня 2004
Ahmet Özkan і Інші проти Туреччини, № 21689/93, 6 квітня 2004
Akdeniz і Інші проти Туреччини, № 23954/94, 31 травня 2001
Akdoğdu проти Туреччини, № 46747/99, 18 жовтня 2005
Akkum і Інші проти Туреччини, № 21894/93, CEDH 2005-II (витяги)
Aktaş проти Туреччини, № 24351/94, CEDH 2003-V (витяги)
Al Nashiri проти Польщі, № 28761/11, 24 липня 2014
Al-Saadoon і Mufdhi проти Сполученого Королівства, № 61498/08, CEDH 2010
Al-Skeini і Інші проти Сполученого Королівства [ВП], № 55721/07, CEDH 2011
Albekov і Інші проти Росії, № 68216/01, 9 жовтня 2008
Ali і Ayşe Duran проти Туреччини, № 42942/02, 8 квітня 2008
Alkin проти Туреччини, № 75588/01, 13 жовтня 2009
Altuğ і Інші проти Туреччини, № 32086/07, 30 червня 2015
Amuyeva і Інші проти Росії, № 17321/06, 25 листопада 2010
Andronicou і Constantinou проти Кіпру, 9 жовтня 1997, *Recueil des arrêts et décisions* 1997

Anguelova проти Болгарії, № 38361/97, CEDH 2002-IV
Anna Todorova проти Болгарії, № 23302/03, 24 травня 2011
Antonov проти України, № 28096/04, 3 листопада 2011
Armani Da Silva проти Сполученого Королівства [ВП], № 5878/08, 30 березня 2016
Arskaya проти України, № 45076/05, 5 грудня 2013
Asiye Genç проти Туреччини, № 24109/07, 27 січня 2015
Aslakhanova і Інші проти Росії, №№ 2944/06 і 4 інших, 18 грудня 2012
Association « 21 décembre 1989 » і Інші проти Румунії, №№ 33810/07 і 18817/08, 24 травня 2011
Ataman проти Туреччини, № 46252/99, 27 квітня 2006
Avşar проти Туреччини, № 25657/94, CEDH 2001-VII (витяги)
Aydođdu проти Туреччини, № 40448/06, 30 серпня 2016

— В —

Babar Ahmad і Інші проти Сполученого Королівства (déc.), №№ 24027/07 і 4 інші, 6 липня 2010
Baişsaieva проти Росії, № 74237/01, 5 квітня 2007
Bajić проти Хорватії, № 41108/10, 13 листопада 2012
Bakan проти Туреччини, № 50939/99, 12 червня 2007
Banel проти Литви, № 14326/11, 18 червня 2013
Barbu Anghelescu проти Румунії, № 46430/99, 5 жовтня 2004
Bayrak і Інші проти Туреччини, № 42771/98, 12 січня 2006
Bazorkina проти Росії, № 69481/01, 27 липня 2006
Beker проти Туреччини, № 27866/03, 24 березня 2009
Beksultanova проти Росії, № 31564/07, 27 вересня 2011
Bektaş і Özalp проти Туреччини, № 10036/03, 20 квітня 2010
Benzer і Інші проти Туреччини, № 23502/06, 12 листопада 2013
Besen проти Туреччини (déc.), № 48915/09, 19 червня 2012
Betaïev і Betaïeva проти Росії, № 37315/03, 29 травня 2008
Bilbija і Blažević проти Хорватії, № 62870/13, 12 січня 2016
Binnur Uzun і Інші проти Туреччини, № 28678/10, 19 вересня 2017
Bljakaj і Інші проти Хорватії, № 74448/12, 18 вересня 2014
Boso проти Італії (déc.), № 50490/99, 5 вересня 2002
Boudaieva і Інші проти Росії, №№ 15339/02 і 4 інших, CEDH 2008 (витяги)
Boukrourou і Інші проти Франції, № 30059/15, 16 листопада 2017
Branko Tomašić і Інші проти Хорватії, № 46598/06, 15 січня 2009
Brecknell проти Сполученого Королівства, № 32457/04, 27 листопада 2007
Brincat і Інші проти Мальти, №№ 60908/11 і 4 інших, 24 липня 2014
Bubbins проти Сполученого Королівства, № 50196/99, CEDH 2005-II (витяги)
Buksa проти Польщі (déc.), № 75749/13, 31 травня 2016
Buldan проти Туреччини, № 28298/95, 20 квітня 2004
Burzykowski проти Польщі, № 11562/05, 27 червня 2006

— С —

Çaktak проти Туреччини (déc.), № 34872/09, 21 листопада 2017
Çaktakçı проти Туреччини (déc.), № 3952/11, 2 травня 2017
Calvelli і Cigliò проти Італії [ВП], № 32967/96, CEDH 2002-I
Cavit Tınarlođlu проти Туреччини, № 3648/04, 2 лютого 2016
Cecilia Pereira Henriques і Інші проти Люксембургу (déc.), № 60255/00, 26 серпня 2003

Centre de ressources juridiques au nom de Valentin Câmpreanu проти Румунії [ВП], № 47848/08, CEDH 2014

Cerf проти Туреччини, № 12938/07, 3 травня 2016

Cevrioğlu проти Туреччини, № 69546/12, 4 жовтня 2016

Choreftakis і Choreftaki проти Греції, № 46846/08, 17 січня 2012

Kıpr проти Туреччини [ВП], № 25781/94, CEDH 2001-IV

Ciechońska проти Польщі, № 19776/04, 14 червня 2011

Sumtins і Інші проти Сполученого Королівства (déc.), № 27306/05, 13 грудня 2005

—D—

De Donder і De Clippel проти Бельгії, № 8595/06, 6 грудня 2011

Denizci і Інші проти Кіпру, №№ 25316-25321/94 і 27207/95, CEDH 2001-V

Dodov проти Болгарії, № 59548/00, 17 січня 2008

Dzienciak проти Польщі, № 77766/01, 9 грудня 2008

—E—

E.M. і Інші проти Румунії (déc.), № 20192/07, 3 червня 2014

Edwards проти Сполученого Королівства, 16 грудня 1992, série A № 247-B

Emars проти Латвії, № 22412/08, 18 листопада 2014

Emin і Інші проти Кіпру, Греції і Сполученого Королівства (déc.), №№ 59623/08 і 6 інших, 3 червня 2010

Enukidze і Girgvliani проти Грузії, № 25091/07, 26 квітня 2011

Enzile Özdemir проти Туреччини, № 54169/00, 8 січня 2008

Erdoğan і Інші проти Туреччини, № 19807/92, 25 квітня 2006

Eremiášová і Pechová проти Республіки Чехія (переглянуте), № 23944/04, 20 червня 2013

Ergi проти Туреччини, 28 липня 1998, *Recueil des arrêts et décisions* 1998-IV

Estamirov і Інші проти Росії, № 60272/00, 12 жовтня 2006

Eugenia Lazăr проти Румунії, № 32146/05, 16 лютого 2010

Evans проти Сполученого Королівства [ВП], № 6339/05, CEDH 2007-I

Evrin Öktem проти Туреччини, № 9207/03, 4 листопада 2008

—F—

F.G. проти Швеції [ВП], № 43611/11, 23 березня 2016

Ferges проти Хорватії, № 68516/14, 9 травня 2017

Finogenov і Інші проти Росії (déc.), №№ 18299/03 і 27311/03, 18 березня 2010

Finogenov і Інші проти Росії, №№ 18299/03 і 27311/03, CEDH 2011 (витяги)

Furdík проти Словаччини (déc.), № 42994/05, 2 грудня 2008

—G—

G.N. і Інші проти Італії, № 43134/05, 1 грудня 2009

Gard і Інші проти Сполученого Королівства (déc.), №39793/17, 27 червня 2017

Gheorghe проти Румунії (déc.), № 19215/04, 22 вересня 2005

Giuliani і Gaggio проти Італії [ВП], № 23458/02, CEDH 2011 (витяги)

Gjikondi і Інші проти Греції, № 17249/10, 21 грудня 2017

Glass проти Сполученого Королівства (déc.), № 61827/00, 18 березня 2003
Gökdemir проти Туреччини (déc.), № 66309/09, 19 травня 2015
Gongadze проти України, № 34056/02, CEDH 2005-XI
Gorovenko і Vidara проти України, №№ 36146/05 і 42418/05, 12 січня 2012
Güleç проти Туреччини, 27 липня 1998, *Recueil des arrêts et décisions* 1998-IV
Gurtekin і Інші проти Кіпру (déc.), №№ 60441/13 і 2 інші, 11 березня 2014

—H—

Haas проти Швейцарії, № 31322/07, CEDH 2011
Hassan проти Сполученого Королівства [ВП], № 29750/09, CEDH 2014
Harrison і Інші проти Сполученого Королівства (déc.), № 44301/13, 25 березня 2014
Hemsworth проти Сполученого Королівства, № 58559/09, 16 липня 2013
Hiller проти Австрії, № 1967/14, 22 листопада 2016
Hristozov і Інші проти Болгарії, №№ 7039/11 і 358/12, CEDH 2012 (витяги)
Hugh Jordan проти Сполученого Королівства, № 24746/94, 4 травня 2001
Huohvanainen проти Фінляндії, № 57389/00, 13 березня 2007

—I—

Igor Chevtchenko проти України, № 22737/04, 12 січня 2012
İkincioy проти Туреччини, № 26144/95, 27 липня 2004
İlbeyi Ketaloğlu і Meriye Ketaloğlu проти Туреччини, № 19986/06, 10 квітня 2012
İlhan проти Туреччини [ВП], № 22277/93, CEDH 2000-VII
Iorga проти Молдови, № 12219/05, 23 березня 2010
İpek проти Туреччини, № 25760/94, CEDH 2004-II (витяги)
Issaieva і Інші проти Росії, №№ 57947/00 і 2 інші, 24 лютого 2005

—J—

Jaloud проти Нідерландів [ВП], № 47708/08, CEDH 2014
Jelić проти Хорватії, № 57856/11, 12 червня 2014

—K—

Kagirov проти Росії, № 36367/09, 23 квітня 2015
Kakoulli проти Туреччини, № 38595/97, 22 листопада 2005
Kalender проти Туреччини, № 4314/02, 15 грудня 2009
Karpisiewicz проти Польщі (déc.), № 14730/09, 11 грудня 2012
Kats і Інші проти України, № 29971/04, 18 грудня 2008
Kaya проти Туреччини, 19 лютого 1998, *Recueil* 1998-I
Keenan проти Сполученого Королівства, № 27229/95, CEDH 2001-III
Keller проти Росії, № 26824/04, 17 жовтня 2013
Kelly і Інші проти Сполученого Королівства, № 30054/96, 4 травня 2001
Ketreb проти Франції, № 38447/09, 19 липня 2012
Khachiev і Akaieva проти Росії, №№ 57942/00 і 57945/00, 24 лютого 2005
Khayrullina проти Росії, № 29729/09, 19 грудня 2017
Kılıç проти Туреччини, № 22492/93, CEDH 2000-III

Kılıç i Інші проти Туреччини, № 40145/98, 7 червня 2005
Kişmir проти Туреччини, № 27306/95, 31 травня 2005
Kitanovska Stanojkovic i Інші проти Колишньої Югославської Республіки Македонія, № 2319/14, 13 жовтня 2016
Klaas проти Німеччини, 22 вересня 1993, série A № 269
Koceski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія (déc.), № 41107/07, 22 жовтня 2013
Koçu проти Туреччини, № 27305/95, 31 травня 2005
Kolevi проти Болгарії, № 1108/02, 5 листопада 2009
Kolyadenko i Інші проти Росії, №№ 17423/05 і 5 інших, 28 лютого 2012
Koseva проти Болгарії (déc.), № 6414/02, 22 червня 2010
Kotelnikov проти Росії, № 45104/05, 12 липня 2016
Krastanov проти Болгарії, № 50222/99, 30 вересня 2004
Kudra проти Хорватії, № 13904/07, 18 грудня 2012
Kushtova i Інші проти Росії (№ 2), № 60806/08, 21 лютого 2017

—L—

L.C.B. проти Сполученого Королівства, 9 червня 1998, *Recueil des arrêts et décisions* 1998-III
Leray i Інші проти Франції (déc.), № 44617/98, 16 січня 2001
Lopes de Sousa Fernandes проти Португалії [ВП], № 56080/13, 19 грудня 2017
Lambert i Інші проти Франції [ВП], № 46043/14, CEDH 2015 (витяги)

—M—

M. Özel i Інші проти Туреччини, №№ 14350/05 і 2 інші, 17 листопада 2015
Magomadov проти Росії, № 68004/01, 12 липня 2007
Mahmut Kaça проти Туреччини, № 22535/93, CEDH 2000-III
Maiorano i інші проти Італії, № 28634/06, 15 грудня 2009
Makaratzis проти Греції [ВП], № 50385/99, CEDH 2004-XI
Makharadze i Sikharulidze проти Грузії, № 35254/07, 22 листопада 2011
Malik Babayev проти Азербайджану, № 30500/11, 1 червня 2017
Mansuroğlu проти Туреччини, № 43443/98, 26 лютого 2008
Marguš проти Хорватії [ВП], № 4455/10, CEDH 2014 (витяги)
Marousseva проти Росії (déc.), № 28602/02, 1 червня 2006
Mastromatteo проти Італії [ВП], № 37703/97, CEDH 2002-VIII
McCann i Інші проти Сполученого Королівства, 27 вересня 1995, série A № 324
McKerr проти Сполученого Королівства (déc.), № 28883/95, 4 квітня 2000
Medova проти Росії, № 25385/04, 15 січня 2009
Mehmet Şentürk i Bekir Şentürk проти Туреччини, № 13423/09, CEDH 2013
Menson проти Сполученого Королівства (déc.), № 47916/99, CEDH 2003-V
Meruēt Çelik i Інші проти Туреччини, № 3598/03, 16 квітня 2013
Mezhiyeva проти Росії, № 44297/06, 16 квітня 2015
Mikayil Matmadov проти Азербайджану, № 4762/05, 17 грудня 2009
Mikhno проти України, № 32514/12, 1 вересня 2016
Mikiyeva i Інші проти Росії, №№ 61536/08 і 4 інші, 30 січня 2014
Mitić проти Сербії, № 31963/08, 22 січня 2013
Mocanu i Інші проти Румунії [ВП], №№ 10865/09 і 2 інші, CEDH 2014 (витяги)
Mojsiejew проти Польщі, № 11818/02, 24 березня 2009
Molie проти Румунії (déc.), № 13754/02, 1 вересня 2009

Mosendz проти України, № 52013/08, 17 січня 2013
Moussaïeva і Інші проти Росії, № 74239/01, 26 липня 2007
Mučibabić проти Сербії, № 34661/07, 12 липня 2016
Mustafa Tunç і Fecire Tunç проти Туреччини [ВП], № 24014/05, 14 квітня 2015

—N—

Nafiye Çetin і Інші проти Туреччини, № 19180/03, 7 квітня 2009
Natchova і Інші проти Болгарії [ВП], №№ 43577/98 і 43579/98, CEDH 2005-VII
Nencheva і Інші проти Болгарії, № 48609/06, 18 червня 2013
Nesibe Haran проти Туреччини, № 28299/95, 6 жовтня 2005
Nitecki проти Польщі (déc.), № 65653/01, 21 березня 2002
Nuray Şen проти Туреччини (№ 2), № 25354/94, 30 березня 2004

—O—

O’Loughlin і Інші проти Сполученого Королівства (déc.), № 23274/04, 25 серпня 2005
Oğur проти Туреччини [ВП], №21594/93, CEDH 1999-III
Öneryıldız проти Туреччини [ВП], № 48939/99, CEDH 2004-XII
Oruz проти Туреччини, № 33401/02, CEDH 2009
Orhan проти Туреччини, № 25656/94, 18 червня 2002
Oruk проти Туреччини, № 33647/04, 4 лютого 2014
Osman проти Сполученого Королівства, 28 жовтня 1998, *Recueil des arrêts et décisions* 1998-VIII
Osmanoğlu проти Туреччини, № 48804/99, 24 січня 2008
Oyal проти Туреччини, № 4864/05, 23 березня 2010
Özalp і Інші проти Туреччини, № 32457/96, 8 квітня 2004

—P—

Palić проти Боснії і Герцеговіни, № 4704/04, 15 лютого 2011
Raşa і Erkan Erol проти Туреччини, № 51358/99, 12 грудня 2006
Paul і Audrey Edwards проти Сполученого Королівства, № 46477/99, CEDH 2002-II
Pentiacova і Інші проти Молдови (déc.), № 14462/03, CEDH 2005-I
Pereira Henriques проти Люксембургу, № 60255/00, 9 травня 2006
Perevedentsevu проти Росії, № 39583/05, 24 квітня 2014
Perk і Інші проти Туреччини, № 50739/99, 28 березня 2006
Pitalev проти Росії, № 34393/03, 30 липня 2009
Powell проти Сполученого Королівства (déc.), № 45305/99, CEDH 2000-V
Pretty проти Сполученого Королівства, № 2346/02, CEDH 2002-III

—R—

R.R. і Інші проти Угорщині, № 19400/11, 4 грудня 2012
Rajkowska проти Польщі (déc.), № 37393/02, 27 листопада 2007
Ramsahai і Інші проти Нідерландів [ВП], № 52391/99, CEDH 2007-II
Rantsev проти Кіпру і Росії, № 25965/04, CEDH 2010 (витяги)
Renolde проти Франції, № 5608/05, CEDH 2008 (витяги)
Reynolds проти Сполученого Королівства, № 2694/08, 13 березня 2012

Rura проти Румунії (№ 1), № 58478/00, 16 грудня 2008

—S—

Salman проти Туреччини [ВП], № 21986/93, CEDH 2000-VII

Şandru і Інші проти Румунії, № 22465/03, 8 грудня 2009

Saoud проти Франції, № 9375/02, 9 жовтня 2007

Sašo Gorgiev проти Колишньої Югославської Республіки Македонія, № 49382/06, CEDH 2012

(витяги)

Scavuzzo-Hager і Інші проти Швейцарії, № 41773/98, 7 лютого 2006

Selahattin Demirtaş проти Туреччини, № 15028/09, 23 червня 2015

Sergueï Chevtchenko проти України, № 32478/02, 4 квітня 2006

Sevim Güngör проти Туреччини (déc.), № 75173/01, 14 квітня 2009

Seyhan проти Туреччини, № 33384/96, 2 листопада 2004

Shafiyeva проти Росії, № 49379/09, 3 травня 2012

Sıdıka İmren проти Туреччини, № 47384/11, 13 вересня 2016

Šilih проти Словенії [ВП], № 71463/01, 9 квітня 2009

Şimşek і Інші проти Туреччини, №№ 35072/97 і 37194/97, 26 липня 2005

Sinim проти Туреччини, № 9441/10, 6 червня 2017

Şirin Yılmaz проти Туреччини, № 35875/97, 29 липня 2004

Slimani проти Франції, № 57671/00, CEDH 2004-IX (витяги)

Soare і Інші проти Румунії, № 24329/02, 22 лютого 2011

Starčević проти Хорватії, № 80909/12, 13 листопада 2014

Stoyanovi проти Болгарії, № 42980/04, 9 листопада 2010

—T—

Tagayeva і Інші проти Росії, №№ 26562/07 і 6 інших, 13 квітня 2017

Tahsin Acar проти Туреччини [ВП], № 26307/95, CEDH 2004-III

Taniş і Інші проти Туреччини, № 65899/01, CEDH 2005-VIII

Tanlı проти Туреччини, № 26129/95, CEDH 2001-III (витяги)

Tararieva проти Росії, № 4353/03, CEDH 2006-XV (витяги)

Tekin і Arslan проти Болгарії, № 37795/13, 5 вересня 2017

Timurtaş проти Туреччини, № 23531/94, CEDH 2000-VI

Trévalet проти Бельгії, № 30812/07, 14 червня 2011

Troubnikov проти Росії, № 49790/99, 5 липня 2005

Turluyeva проти Росії, № 63638/09, 20 червня 2013

—U—

Ursu проти Румунії (déc.), № 58670/00, 3 травня 2005

—V—

Van Colle проти Сполученого Королівства, № 7678/09, 13 листопада 2012

Vakrilov проти Болгарії (déc.), № 18698/06, 9 жовтня 2012

Valeriy Fouklev проти України, № 6318/03, 16 січня 2014

Varnava і Інші проти Туреччини [ВП], №№ 16064/90 і 8 інших, CEDH 2009

Velikova проти Болгарії, № 41488/98, CEDH 2000-VI
Vilnes і Інші проти Норвегії, №№ 52806/09 і 22703/10, 5 грудня 2013
Vo проти Франції [ВП], № 53924/00, CEDH 2004-VIII
Volk проти Словенії, № 62120/09, 13 грудня 2012

—W—

Wasilewska і Kałuska проти Польщі, №№ 28975/04 і 33406/04, 23 лютого 2010
Wiater проти Польщі (déc.), № 42290/08, 15 травня 2012

—Y—

Yabansu і Інші проти Туреччини, № 43903/09, 12 листопада 2013
Yotova проти Болгарії, № 43606/04, 23 жовтня 2012
Younger проти Сполученого Королівства (déc.), № 57420/00, CEDH 2003-I
Yüksel Erdoğan і Інші проти Туреччини, № 57049/00, 15 лютого 2007

—Z—

Z проти Польщі, № 46132/08, 13 листопада 2012
Zafer Öztürk проти Туреччини, № 25774/09, 21 липня 2015
Zdjelar і Інші проти Хорватії, № 80960/12, 6 липня 2017
Zengin проти Туреччини, № 46928/99, 28 жовтня 2004